

Vala Gunnarsdóttir
Steinunn Kristjánsdóttir

Varðveittir gripir úr íslenskum miðaldaklaustrum

Reykjavík 2016

Efnisyfirlit

INNGANGUR	3
MARKMIÐ	3
GRIPAEIGN KLAUSTRANNA SAMKVÆMT RITUÐUM HEIMILDUM	4
HUGSANLEGIR VARÐVEITTIR GRIPIR ÚR KLAUSTRUNUM	10
BÆJARKLAUSTUR Í BORGARFIRÐI.....	11
FLATEYJARKLAUSTUR OG HELGAFELLSKLAUSTUR.....	13
HÍTARDALSKLAUSTUR	16
KELDNAKLAUSTUR.....	22
KIRKJUBÆJARKLAUSTUR	24
MUNKAPVERÁRKLAUSTUR	25
MÖÐRUVALLAKLAUSTUR.....	27
REYNISTAÐAKLAUSTUR.....	29
SAURBÆJARKLAUSTUR	33
SKRIÐUKLAUSTUR	33
VIÐEYJARKLAUSTUR.....	36
ÞINGEYRAKLAUSTUR.....	38
ÞYKKVABÆJARKLAUSTUR	41
TÚLKUN OG ÚRVINNSLA	42
HEIMILDASKRÁ	44
VIÐAUKI – ORÐALISTI	49

© Vala Gunnarsdóttir og Steinunn Kristjánsdóttir 2016
Kortlagning klaustra á Íslandi. Varðveittir gripir úr íslenskum miðaldaklaustrum.
Vettvangsskýrsla XVIII

Reykjavík: höfundar

Forsíðumynd: Líkneski af heilagri Barböru sem fannst í mörgum brotum á Skriðuklaustri

Inngangur

Á kaþólskum tíma (1000–1550) voru stofnuð 14 klaustur á Íslandi, þ.e. á Bæ, Flatey, Helgafelli, Hítardal, Keldum, Kirkjubæjarklaustri, Reynistað, Munkaþverá, Möðruvöllum, Saurbæ, Skriðuklaustri, Viðey, Þingeyrum og á Þykkvabæjarklaustri. Sum þessara klaustra voru rekin í skamman tíma. Lítið er til af heimildum um mörg klaustranna og þar með lítið vitað um starfsemi þeirra. Klaustrin á Keldum og Saurbæ eru gott dæmi um það en þau voru stofnuð sem einkaframkvæmd höfðingja og voru aðeins rekin stutt.

Á miðöldum voru klaustrin efnahagslegar og menningarlegar miðstöðvar sem þjónuðu margvíslegum tilgangi. Þar fór til að mynda fram menntun, hjúkrun, bókagerð og búskapur og þar var einnig hægt að kaupa sér samastað í ellinni svo eitthvað sé nefnt. Klaustrin urðu mörg mjög auðug af eignum, svosem jörðum, bókum og gripum en rekstur þeirra leið undir lok vegna siðaskiptanna og fluttust eigur þeirra í hendur Danakonungs.

Markmið

Markmið þessa verkefnis var að skoða hvaða gripir voru í eigu klaustranna samkvæmt heimildum og að athuga hvort að eitthvað af þeim séu mögulega varðveittir í dag, til dæmis á söfnum og í kirkjum landsins. Ákveðið var að einblína aðallega á gripum trúarlegs eðlis þar sem erfitt væri að rekja aðra gripum til klaustranna sjálfra. Einnig er líklegt að þeir hafi varðveist. Ekki verður fjallað um bókaeign, göss klaustranna né um þá legsteina sem varðveist hafa á klausturstöðunum.

Í upphafi var sameiginlegur gagnagrunnur safna, menningarsögulega gagnasafnið Sarpur.is, skoðaður og var athugað hvort að einhverjir kirkjugripir frá klausturtíma væru skráðir þar inn. Einnig voru gagnagrunnar yfir gripum í Danmörku, Svíþjóð og Bretlandi skoðaðir. Bókaröðin *Kirkjur Íslands* var skoðuð en þar eru meðal annars taldir upp gripir í eigu friðaðra kirkna á landinu. Þar á meðal eru kirkjur á klausturstöðunum. Ritaðar heimildir voru skoðaðar til að athuga eignir klaustranna á klausturtímum en reglulega voru gerðar úttektir á eignum þeirra. Þó eru ekki varðveittar úttektir fyrir öll klaustrin. Að auki var reynt að finna í heimildum hvað varð um gripina eftir að klaustrin voru lögð af og kaþólsk trú bönnuð í landinu. Reynt var að rekja hvort að gripirnir voru gefnir til annarra kirkna, hvort þeir voru eyðilagðir eða sendir til konungs. Freistandi er að áætla að einhverjir gripir hafi verið áfram í kirkjum klausturstaðanna.

Gripaeign klaustranna samkvæmt rituðum heimildum

Líkt og áður getur voru á miðöldum reglulega gerðar úttektir á gripaeign klaustranna. Ljóst er af þeim að klaustrin voru mjög auðug og áttu fjöldann allan af fágætum gripum. Hér hafa verið teknar saman nokkrar úttektir klaustranna þar sem að fjallað er um gripaeign þeirra. Orðalista með ýmsum útskýringum má finna í viðauka.

Helgafellsklaustur 1397 (*Diplomatarium islandicum*, hér eftir DI IV, bls. 165–172)

Þetta innan kirkju: 20 manna messuklæði, átta kantarakápur, átta altarisklæði, þrír glitaðir altarisdúkar og á guðspjalla lektara, tveir aðrir stórir og sex smáir, fontklæði, sjö sloppar, einn messustakkur, föstutjald, bríkarklæði, tafla með brík, átta kaleikar, fjórir textar, (þá kemur upptalning á ýmsum bókum) þrír smeltir krossar og einn steindur með undirstöðum, kross yfir kór, tannkross með líkneskjum, tvö paxspjöld, tveir amplar, sacrarium munlaug, guðspjallakross, tvær stórar Maríuskriptir og ein lítil, Jónsskrift, Ólafsskrift, Ágústínusskrift, sjö klukkur, fimm bjöllur, átta glergluggar, fjórir altarissteinar, tveir baglar, fimm bakstursjárn, fjórar messingarstikur og ein stór járnstika, krismaker með kopar, skírnar munlaug, tvennar legendur, járnkertistikur fyrir öllum líkneskjum á kór, hálfur fjórði tugur norræna bóka, nærri hundrað Latínubóka, annað eru tíðabækur, fjórar munlaugar, tvö stéttarker, fimm silfurrósir, 17 tindiskar, tólf könnur, tjöld um Miklustofu, Ábótastofu, Conventu og Málstofu. Tveir góðir reftar um framkirkju, sex salun, sex linlauk, þrír borðdúkar, fimm teflingshægindi með koddum, knifadúkar fimm, pallklæði og átta pallkoddar, hvíluklæði svo sem gegnir sængum í Miklaskála og Bræðraskála. Teinæringur og áttæringur.

Kirkjubæjarklaustur 1343 (DI VIII, bls. 5–6)

Fimm kaleikar einn með gulli og þrír ógylldir, fjórar klukkur, tólf höklar með pell og silki og dýrum klæðum, níu lélegri höklar, 14 góðar kápur, sex lélegri kápur, sex dalmatíkur, átta sloppar, níu messu... .... blómum blessaðrar Maríu sjö rósir og ein spíra, tvær skurnir, fimm spænir, eitt mosurkær, tveir búnir textar, eitt gott klæði með balldikinn og hökull góður blár, fjórtán antependija, tjöld og borðar umhverfis kirkju, tólf lectaradúkar, fjögur glóðarker, eldberi, sjö kertastikur, stór járnstika, skrín, tveir smeltir krossar, þrír aðrir krossar, stórt Maríulíkneski, stórt Katrínarlíkneski, kross frammi á kór, tabulum fyrir altari og brík uppi yfir.

Kirkjubæjarklaustur 1397 (DI IV bls. 238–240)

Svo mikinn skrudá á kirkjan: 24 höklar, átta kápur, fimm dalmatíkur, fjórir sloppar, níu altarisklæði til háaltaris fimm til útaltara og til hvers fernir dúkar til háaltaris með fordúku, tíu glitaðir dúkar, átta manna messuklæði og tveir lasnir óvígðir messuserkir, sex corporalia, tveir baglar, þrjár tectar, tvær töflur og tvær bríkur, fjögur glóðarker og 20 glergluggar, tveir lektarar, kirkjan tvítjölduð sæmilegum töldum og þrjár bjórar, föstutjald, páskakerti, járnstíkur, tvö skríni með helgum dómum, sex krossar, Maríuskript, Katrínarskript, Þorlákskript, Ceciliuskript, Agnesarskript, Matheusskript, Clemensskript, níu smákertistikur, filbeins „budkur er fyrer husker er haft“. Sacarium munnlaug, skírmarketill, tvönn bakstursjárni, tvö merki, textakoddi, tvö paxspjöld (þá kemur upptalning á fjölda bóka og jarða).

Eign Kirkjubæjarklausturs í silfri árið 1494 (DI VII, bls. 232)

Silfur Kirkjubæjarklausturs reiknaðist svo mikið: Ein stór skál og fjórar smærri, ein spúra með loki og önnur loklaus, eitt stórt staup með loki, þetta saman vó 15 merkur.

Glóðaker úr silfri að auki sex skurn með silfursettum og búningi ofan, eitt horf með klom silfurbúið og silfurkross með knútafesti er vó 16 avra.

Fjögur fingurgull og hið fimmta er biskup Stefán gaf systur Halldóru í stað þess fingurgulls sem hann hafði í burt með sér því það var brákað.

Munkaþverárklaustur 1525 (DI IX, bls. 305–307)

Einn kross yfir háaltari með undirstöðum, annar gylltur kross á stöng, Jóhannesarlíkneski, Andreaslíkneski, góð brík í Önnu stúku, trinitatis líkneski, Maríulíkneski, St. Sita líkneski, stórt forgyllt Maríu líkneski yfir Maríualtari, stórt gyllt Benedictus líkneski, stórt Michaels líkneski, forgyllt Önnu líkneski, kross yfir Mikaelis altari og tvö smá líkneski, í Jónsstúku Jacobus og Hallvardus líkneski, gamalt Antonius líkneski. Í kapelli fimm líkneski, Maríu, Magnús, Bonaventura, Martinus, Johannes, Jacobus, yfir hákór forgyllt Ólafslíkneski og einn lítill kross. Einn kross hjá almaríu, í skrudshúsi: tvær kistur, einn stokkur, tíu messuklæði, einn serkur búnings, þar með einn óvígður hökull, 14 höklar, tvær dalmatíkur, tveir subtilar, fimm hversdagslegir höklar, þrettán kantarakápur þar af ein óvígð, fimm sloppar, tveir textar með kossu, ein húfa, tveir baglar, einn kistill, gömul altarisbók, er helldur colectarium de tempore vinnu áred. þar með pistlar og gudspiöll frá adventu til langa fustu. Maríu saga, en stærre, altarisklæði með brúnum til hátíða á útaltari, níu silfurskildir á Maríu altarisbrún, á Önnu altarisbrún tólf silfurskildir, þriðju brún með smáum silfur búningi á Michaels altari. Til

hátíða á háaltari tvö altarisklæði, tvær brúnir og eitt altarisklæði með, vantar þar til brún og enn þriðju altarisklæði með brúnum til hátíða á útaltari, þar til ellefu dúkar, fimm formadúkar, tvær slitnar sessur, eitt áklæði slitið, eitt líkacullt, föstujald, tveir steintjaldsspottar, einn kögur, einn bjarnarfeldur, eitt landablað, þrjár koparstikur, tvö glóðaker, tvær kistur, einn bókastokkur, fjögur altarisklæði, fjórir saurdúkar, þrjár klukkur er niðri standa, í almarú monstrancium tíu corporalía með sjö corporalhúsum, fjórir vígsludúkar, patínumdúkur með silki, annar silkidúkur með röndum, sex kaleikar, tveir homplar, sacrarium munnlaug, fjögur sacrarium handklæði, tveir látúnsskildir, tvö bakstursjárn, sótdript með silki yfir Maríu, annar silkidúkur yfir Jésú, þriðji úr lérepti yfir St. Önnu, einn busti, einn kirkju kambur, brík yfir Maríu altari.

Þá er talinn upp fjöldi bóka eða um 79 talsins. Í klukknaðsi eru svo taldar upp sjö klukkur en voru tvær þeirra upp á kirkjunni. Þá voru 4 bjöllur inni í kirkjunni og ein í kapellu. Í Kapitula voru svo þrjár kistur og ýmsar bækur, t.d. sögubækur.

Möðruvallaklaustur 1525 (DI IX, bls. 316–318)

Þetta innan kirkju: tveir krossar yfir háaltari, stórt Maríulíkneski, Augustinus líkneski, Bartholomeus líkneski, Nicholaus líkneski, skrín og propicatorium með silfur, einn kross með silfurfesti, Mariu líkneski, Jésú líkneski, Önnu líkneski, stór kross með undirstöðum yfir krossaltari, Jóhannes baptista líkneski, Péturs líkneski, Magnúsar líkneski og tvö Ólafs líkneski, tveir textar, þrjár smábjöllur, feriu klukkur, tvær inni og sex úti, fjórir altarissteinar, sex kalekar og eru tveir af þeim gylltir, sex corporalar, tíu messuklæði með öllu, sjö sloppar, tveir höklar, tólf kápur, þrjár dalmadikur, tveir háaltaris buningur, þrjú bríkarklæði með glit, fjögur glitud handklæði og glitaður dúkur, sacrarium handklæði, tveir textakoddar með Maríu altari, tvennir búningar, silfurskildir á annarri brúninni, tvö altari með tvennum búningi, tvær búnar látúnsskjöldum, þrír dúkar með röndum hringofnir, silki yfir Maríu líkneski, þrjú handklæde yfir líkneski, þrjú merki, páskakertisstöng með tveimur blöðum, tveir formadúkar, tíu koparstikur, níu jarntrikur, tvö glóðarker, sacrarium munnlaug, tvö baksturjárn, lélegur vatnsketill, fontur með sínum búningi, járnkall, líkkrakur, langsessar, tinfaska, tvö vatnshorn, átta kistur, þrjár stockar, bjarnarfeldur, vatnskall og stór krismaker salthompull. Einnig er talinn upp fjöldi bóka eða um 76 talsins.

Reynistaðarklaustur 1408 (DI III, bls. 717–718)

Innan kirkju, tíu manna messuklæði, fimm sæmilegir höklar, þrjú lélegri og fjórir lélegastir, sex kantarakápur betri og lélegri, dalmatíka, subtill, tíu altarisdúkar þar af eru sjö búnir en þrjú óbúnir, þrjú altarisklæði, þrjú bríkarklæði, þrjú lektaradúkar einn þeirra óslitinn og tveir slitnir, níu corporalia betri og lélegri, fjórir kaleikar en fimmti skemmdur, þrjú glóðarker með kopar, tvönn bakstursjár, sex klukkur, tvær bjöllur, gull og eitt fingrasilfur, tvær silfurskálar og aðrar tvær skemmdar, bikar, spíra gyllt með loki, tveir litlir krossar með silfri og slitnum festum, hornker með silfurstétt og eitt vont salún, pundari og klofavog, tannbagall búinn með silfri, sólarsteinn, skælir og met, spegill og þrjú koffort sæmileg, sjö vilar óslitnir, aðrir sjö slitnir og engum hæfir, möttulsloppur slitinn og skorinn, vatnskarl fótbrottinn, munnlaugar tvær heilar og þrjár skemmdar, þrjár læstar kistur en tíu ólæstar, *kaugur* (kavgvr) slitinn, tveir reflar með línukum, sex álnir og 20 báðir samt sæmilegir og þó víða slitnir, tvær brúnir með ullþel dúklaugar 15 álnir báðar saman slitnar og fánýtar, tveir reflar með ullarþelum 18 álnir báðir samt slitnir, refiltötur tólf álna, *refilfai* tólf álnir, pallklæði með ull, átta álna langur.

Þá eru talin upp sængurklæði, dýnur, ábreiður o.fl. og ýmis búshöld, t.d. pottar, diskar, strokkar, askar, fiskafleggja, torfskeri og fleira.

Reynistaðaklaustur 1525 (DI IX, bls. 320–321)

Innan kirkju: tveir krossar með undirstöðum, Maríu líkneski í hurðum, Þorláks líkneski, Katrínar líkneski með alabastrum, Jóhannesar, Tómasar postula og Ólafs líkneski með alabastrum, fimm ölturu með þrennum búningi. Þrjú altarissteinar, skrin búid með kopar, með textaspjald með silfur, Maríuskript í hurðum og beitslegid með silfur, einn koparhjálmur, fjórar koparstikur, eitt merki, tvö glóðarker, tvær bríkur og tvö bríkarklæði, sjö messuklæði, fimm kalekar með patínum, propicatorium með silfur, átta klukkur og tvær smáklukkur, sjö kistur í kirkjunni og tvær í kapitulanum, ein jarnstika, fjórir formar. – Síðan er upptalning á bókum (um 41 stykki).

Skriðuklaustur (DI VII, bls. 355–357)

Í stofnbréfi Halldórs ríka Bryjólfssonar gefur hann Skriðuklaustri hundrað hundraða gegn sáluhjálp, var það mest í jörðum og peningum en einnig tíu hundruð í bókum og messuklæðum.

Skriðuklaustur DI VII, bls. 323–324)

Í erfðaskrá einni fær Skriðuklaustur ýmsar jarðir við Lagarfljót ásamt tíu kúgildum, fimm kúm og fimm ásauðarkúgildum. Einnig fékk klaustrið að auki 20 hundruð í öðrum jörðum, tvær gylltar kertapípur með laufum, eitt nisti úr gulli, hring úr gulli og glóðarker.

Viðey 1367 (DI III bls. 212–214)

Svo mikið góss klaustursins í Viðey, í brenndu silfri tvær gylldar spírir með lokum er standa þriðjung hinnar settu merkur, níu silfurrósir, fjögur stéttarker, eitt mosurker með silfurloki, fimm horn búin. Svo margur er kirkjuskrúði: 13 höklar hinir betri og níu manna messuklæði og þar með sjö hinir léttari höklar og þar með sex manna messuklæði, þrennar dalmatíkur með subtilum hinir betri, fernar hinar léttari. Átta kápur hinar betri og 13 hinar léttari, tvö sparlok, þrenn antependia háaltaris með dúkum og fordúkum, altarisdúkur búinn með fordúkum og töflu, fern antependia en léttari með dúkum, 13 glitaðir dúkar, fjórir gylltir og ógylltir kaleikar, eitt stórt huslker gyllt, tveir silfur textar, fimm betri corporalia en átta léttari, lítið rautt silki, einn bagall með tann, fjögur antependia til útaltaris með dúkum, átta kertistikur með kopar en níunda stór, tveir amplar, sex handklæði, ellefu sloppar, einn silkikoddi, einn eldberi, (þá kemur upptalning á bókum), tvenn bakstursjárn og hið þriðja slétt, tvö glóðarker, þrjár kistur í kirkju og tvær ólæstar, fjögur steintjöld, tveir borðar, sjö klukkur, fimm bjöllur, brík yfir altari, tvær Maríuskriptir, kross yfir háaltari, annar stór steindur kross með líkneskjum, tveir smeltir krossar, búinn alltarissteinn, kross gylltur með festi er vegur níu avra, stór róðukross í kapítula, fontsumbúningur með skírmarkatli, sacrarium munnlaug, skrín með helgum dómum (þá kemur upptalning á kvikfé).

Pingeyraklaustur 1525 (DI IX, bls. 312–313)

Fimm góð messuklæði og fjögur lélegri, átta góðir höklar og sjö lélegri, háaltarisbrún með 19 forgyldum silfurskjöldum og önnur með nokkrum brákuðum koparskjöldum, einn vígsludúkur, hversdagslegt háaltarisklæði og hversdagsleg brún, tveir saurdúkar, fjórir altarissteinar, alabastursbrík yfir háaltari, tabulum fyrir framan altarið, tvennir altarisbúningar og fjögur utallórum, átta corporalia og þrjú corporalshús, dúkur á ábótaforma og annar á Frammistofuforma, tveir dúkar glitaðir yfir líkneskjum, gamalt silkiskraut yfir Maríu líkneski eru þar á þrír skildir með silfur gyllter á einni brún fyrir Benedictus altari, níu silfurskildir smeltir og gylltir, fimm sloppar, níu kantarakápur, þrjár dalmatíkur með subtilum og ein stök, einn patínudúkur, fjögur sacrarium handklæði, stólfu undir pasla kerti og páskablad, þrjú paxblöð, vatnsketill, merki, tvær burðarstikur, járnkall, fjórir gylltir kaleikar með patínum (ein

patínan ógyllt), tveir ógylltir kaleikar með patínum, skrín búið með silfri, propicatorium með silfri, tveir textar með silfri og tveir koddar, einn texti með kopar, þrír baglar, ein ábótahúfa tíu koparstikur (sumar brotnar), þrír koparkrossar yfir háatlari, eitt pinslarmark með undirstöðum og þrjú önnur, trinitatis mynd, Jésú líkneski, þrjú Maríulíkneski (tvö með alabastri), Jóns baptista líkneski, Péturslíkneski, tvö Páls líkneski, Jóns postula líkneski, Andreas líkneski, Jacobus líkneski, Ólafs líkneski, annað með alabastrum, Jóns hólábiskups líkneski, Benedicti líkneski, Maríu Magdalenu líkneski, Katrínarlíkneski, Klöru líkneski, Site líkneski, brík á krossaltari og á önnur á Ólafsaltari. Átta vænar klukkur og þrjár smábjöllur. Einnig eru taldar upp margar bækur.

Þykkvabæjarklaustur árið 1340 (DI II, bls. 737)

Árið 1340 var talið upp í skróði Þykkvabæjarklausturs - þrettán höklar, ellefu og tuttugu kápur, þrjú messuklæði, ellefu sloppar, 19 dalmatíkur með subtilum, ellefu glitaðir dúkar, níu altarisklæði með dúkum búnum og fordúkum, sjö kaleikar þar af fimm gylltir, sjö corporalia, tveir smeltir krossar, einn messingkross og skrín, þrír textar, tvær Maríuskriptir, þrír steindir krossar með líkneskjum, skript Jóns babtista, Þorláksskrift, Maríu Magdalenu skrift, þrír baglar, sjö klukkur og þrjár bjöllur.

Þykkvabæjarklaustur árið 1523–1526 (DI IX, bls. 189–192)

Í kirkju: 16 góðir höklar, fjórir lélegir höklar, átta góð messuklæði, fjögur léleg messuklæði, þrjár góðar kantarakápur og tíu lélegar kantarakápur, þrír sloppar, fjögur rykkelín, tvö merki, tíu korporalar, fimm sacrarium handklæði, seq (eða þrír) kaleikar, eitt propicatorium, tveir litlir silkidúkar, þrjú glóðaker og eitt með silfri, tveir silfurkrossar á skríninu, alabastursbrík, þrír altariskrúðar, tvö stólklaði, tveir textar og annar með kotta, tíu dalmatíkur, tveir baglar annar með tin en hinn kopar, ábótahúfa, einir glófar, tvö paxblöð,

Líkneski í kórnum: Maríulíkneski, Jónslíkneski úr alabastri, Ágústínusarlíkneski og gamalt Þorlákslíkneski úr tré, lítil brík uppá Maríukór úr alabastri, fjórar koparstikur, tvær stórar burðarstikur og fjórar smáar, tvær merkistengur, þrír altarissteinar og einn preststóll, Í hákirkju: fontur og fontklæði með öllum umbúningi, Maríulíkneski stórt og kross með undirstöðum úr tré, Ágústínusarlíkneski stórt og forgyllt, Ólafslíkneski og Anderslíkneski og heilög þrenning úr alabastri, tvö Önnulíkneski, Katrínarlíkneski, Nikulásarlíkneski, Hons líkneski úr tré, Sante Rokus líkneski og Veronikulíkneski úr alabastri.

Hugsanlegir varðveittir gripir úr klaustrunum

Við siðaskiptin voru klaustrin tekin í eigu konungs og voru klausturhaldarar settir yfir góss þeirra. Ekki er ljóst hvað varð um gripir þeirra en við siðaskiptin fyrirskipaði Danakonungur að flytja skyldi alla kaþólska gripir úr góðmálmi til Danmerkur og eru til skrár sem sýna að þessu hefur verið framfylgt að einhverju leyti. Í bréfabókum danska kanselísins fyrstu áratuginna eftir siðaskiptin má sjá að heilu skipsfarmarnir af silfri voru fluttir utan, einnig kaleikar, patínur, jarðabækur og aðrir gripir. Við lestur bréfanna má einnig sjá að glundroði og upplausn ríkti í stjórnlausu landinu á þeim tíma er menn konungs létu greipar sópa. Jafnvel sjóræningjar birtust og reyndu að komast yfir hluta góssins (Kancelliets brevbøger 1576–1579, bls. 758).

Við siðaskiptin var víða um Evrópu fyrirskipað að eyðileggja kaþólska gripir (svokallað iconoclasm) og var þessu til að mynda framfylgt í Kaupmannahöfn árið 1530 þegar reiður almenningur réðst inn í Vor Frue Kirke og eyðilagði þar ýmsa gripir (Grell 1995, bls. 23). Það virðist sem Íslendingar hafi ekki verið undanskildir þessu en í bréfi þáverandi biskups Gizurar Einarssonar, sem skrifað er 11. janúar 1547, segir hann að fólk hafi ekki minnkað það að stunda þá „hjátrú“ að tilbiðja líkneski og leita sinnar velferðar hjá svo auðvirðulegum hlutum. Fólknið dýrki enn og vegsami líkneski og aðra slíka hluti þvert á móti Guðs boðorðum. Hann áminnir og viðvarar kristið fólk, Guðs vegna, að fyrir sakir sinnar sáluhjálpar og eilífrar velferðar að afláta og forðast slíkan hégóma og afskaplega hjátrú. Gizur hvetur stjórnvaldið að fjarlægja líkneskin svo „fávís og hjátrúaður“ almúginn hlaupi ekki til og heiðri þau (DI XI, bls. 532–535).

Ekki er vitað hvort að eyðilegging af því tagi sem var viðhöfð í Evrópu átti sér stað á Íslandi en þó eru heimildir fyrir því að ráðist hafi verið á Viðeyjarklaustur og Helgafellsklaustur við siðaskiptin (sjá t.d. DI X, bls. 479 og Janus Jónsson 1887, bls. 235–236). Árið 1555 gaf Danakonungur svo fyrirskipun að þeir gripir klausturkirkna, sem enn væru í þeim, skyldu gefnir til fátækra kirkna (DI XIII, bls. 480–481).

Í gegnum tíðina hafa einnig ýmsir gripir kirknanna eyðilagst vegna kirkjubruna og óveðra sem fuku kirkjum um koll, auk þess sem vitað er að gripir voru sendir til Danmerkur á 19. öld, margir fyrir tilstilli Hinnar Konunglegu fornleifanefndar sem safnaði ýmsum merkisgripum, þar á meðal kirkjugripum af klausturstöðunum. Ýmsar heimildir geta svo um gripir sem virðast hafa varðveist eða fundist hérlendis t.d. á 18. og 19. öld en finnast ekki í dag. Þrátt fyrir allt virðist þó sem að nokkrir gripir hafi varðveist í kirkjum og söfnum hér á

landi til okkar tíma. Erfitt að segja með vissu að sumir af þessum gripum séu í raun komnir úr klaustrunum en hér er engu að síður reynt að rekja ákveðna gripi klausturstaðanna.

Bæjarklaustur í Borgarfirði

Lítið er vitað um klausturhald á Bæ en þar var klaustur rekið í skamman tíma eða frá um 1030–1049 (Janus Jónsson 1887, bls. 179–180). Ekki eru til úttektir frá þeim tíma en til eru yngri úttektir frá Bæjarkirkju. Möguleiki er á að gripir úr klaustrinu hafi verið áfram í kirkjunni og leiddi rannsókn í ljós þrjá gripi sem mögulega gætu verið úr því.

Í Bæjarkirkju er varðveitt forn **kirkjuklukka**. Klukkan er með býkúpulagi og krónu. Tvær rendur eru umhverfis krónu og tvær neðarlega við brún. Að öðru leyti er hún óskreytt. Á klukkunni er stór sprunga en sú skemmd er tiltölulega ný. Lögun hennar bendir til 11.–13. aldar (Þór Magnússon fyrrverandi þjóðminjavörður, munnleg heimild, apríl 2015 og Guðrún Sveinbjarnardóttir, munnleg heimild, apríl 2015). Það er því möguleiki á að kirkjuklukkan hafi verið í klaustrinu á Bæ. Í máldaga Bæjarkirkju frá árinu 1358 eru taldar fjórar klukkur og bjöllur en þeim er ekki lýst (DI III, bls. 124). Árið 1397 eru einnig taldar upp fjórar klukkur og þrjár bjöllur (DI IV bls. 191). Árið 1570 eru þrjár klukkur í kirkjunni, „sumar rifnar“, einnig er þar getið að nýr sloppur sé í kirkjunni sem keyptur var fyrir klukkubrot (DI XV, bls. 626). Í máldaga frá árinu 1463–1470 er getið um fjórar klukkur og þrjár bjöllur. Þessi máldagi er þó talinn vera að stofni til mun eldri eða frá

Mynd 1: Kirkjuklukkan í Bæjarkirkju (ljósmynd: Steinunn Kristjánsdóttir).

1180 (DI V, bls. 402). Klukkunum er ekki lýst frekar í úttektunum og því ekki hægt að segja til um hvort ein af þessum klukkum sé sú varðveitta.

Mynd 2: Altarissteinninn úr Bæjarkirkju (ljósmynd: Þjóðminjasafn Íslands).

Á Þjóðminjasafninu er varðveittur **altarissteinn** (eða paxspjald) úr Bæjarkirkju (Þjms. 1894–80). Steinninn var keyptur til Forngripasafns Íslands árið 1894 (Matthías Þórðarson 1912, bls. 32) en hann er sagður vera úr Bæjarkirkju. Altarissteinninn er 17,05 cm á lengd, 14,05 cm á breidd og 1,05 cm á þykkt. Steinninn er grár og ekki mjög harður.

Hann hefur verið sléttaður að ofan og hornin eru lítillega rúnnað. Líklega hefur hann verið með tréramma eða greyptur í altari. Erfitt er að aldursgreina hann nákvæmlega en hann er örugglega frá kaþólskum tíma, þ.e. um 1000–1550. Altarissteinar sem þessi voru algengir héraðslendis en kirkjulög kaþólsku kirkjunnar kröfðust þess að altöru væru ávalt úr steini. Ef ekki var kostur á að hafa steinaltari skyldu vera til staðar þar til gerðir altarissteinar sem vígðir væru af annað hvort biskup eða ábóta í umboði páfans (Magnús Már Lárusson 1956, bls. 114–115). Í máldaganum frá árinu 1358 er silfurbúinn altarissteinn talinn upp á meðal gripa (DI III, bls. 124). Einnig er getið um silfurbúinn altarisstein í máldaga frá 1570. Líklega er þar um sama stein að ræða. Í máldaganum frá 1463–1470, sem er mögulega að stofni til frá um 1180, er talinn upp altarissteinn. Þar stendur „altarissteinn buinn“ (DI V, bls. 402). Ekki er getið hvort hann sé búinn silfri eða öðru og er því óljóst hvort að þetta sé sami steinn og sá silfurbúni sem var talinn upp í hinum úttektunum. Það getur þó vel verið. Steininum er ekki lýst frekar í úttektunum og er því erfitt að segja til um hvort um varðveitta steininn sé að ræða. Það er þó freistandi að ætla að þessi sami steinn hafi verið í Bæjarkirkju frá því um 1180 en þá var þar reist timburkirkja úr nýjum viðum frá Noregi, sennilega á grunni gömlu klausturkirkjunnar.

Árið 2008 voru gerðar lagfæringar við Bæjarkirkju en þá var skipt um jarðveg fyrir framan kirkjuna og ný stétt lögð að henni. Fundust þá leifar af byggingu, bæði hleðslur og sáför. Við framkvæmdirnar var uppmoksturinn flokkaður eftir lögum og geymdur til frekari rannsókna. Árið 2013 var klausturleitarfólk stutt í Bæ vegna fjarkannana. Ákveðið var að skoða haugana með uppmokstrinum. Í haugnum úr neðstu lögunum fundust ýmsir gripir af eldri gerðum en einnig fannst **hornsteinn með krossi**. Erfitt er að aldursgreina krossa en fundarstaður hans bendir til að hann sé frá fyrstu tíð kristni á staðnum. Leitað var til sérfræðinga í Noregi um gerð og notkun krossins og telja þeir að um sé að ræða stein úr inngangi á helgan stað, frekar en legstein. Að þeirra mati kann hann að vera forn, sé tekið mið af lögun krossins (Steinunn Kristjánsdóttir 2014, bls. 9). Ekki er getið til um steinkross í máldögum Bæjarkirkju, en þó er þar einungis upptalning á lausum gripum en ekki byggingarhlutum. Steinninn hefur að öllum líkindum verið greiptur í vegg byggingar og því ekki talist til gripa.

Mynd 3: Krossinn frá Bæ (ljósmyndari: Guðrún Helga Jónsdóttir).

Flateyjarklaustur og Helgafellsklaustur

Í Flatey var rekið munkaklaustur af Ágústínusarreglu frá 1172–1184. Þá var klausturhald flutt til Helgafells og var klaustrið rekið þar til 1543 (Janus Jónsson 1887, bls. 227). Þar sem að klaustrið var fært þykir líklegt að ýmsir gripir Flateyjarklausturs hafi verið fluttir til Helgafells. Þó voru gripir sem koma frá kirkjunni í Flatey einnig skoðaðir.

Mynd 4: Processiumerkið frá Flatey. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

Á Þjóðminjasafninu er varðveitt **Processiumerki** (Þjms. 256/1865–65) frá Flateyjarkirkju. Sagt er að það hafi komið úr klaustrinu en það hefur verið aldursgreint til um 1200–1300 (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur, aðfang 1865–64). Merki sem þessi voru borin á þverslá á stöng í helgigöngum í kaþólskum sið (processium). Mjög sjaldgæft er að þau hafi varðveist. Merkið er úr silki og mun áður hafa verið rautt. Í það eru ofnir hringir með myndum af hirti, hauki, manni og rós en krossinn er úr hvítu lérefsti (Pálmi Pálsson 1895, bls. 30 – 31).

Á Þjóðminjasafninu er **Jóhannesar líkneski** (Þjms. 3481/1890-119) frá miðöldum. Líkneskið kom á safnið frá Flatey. Það er útskorið úr tré og er um 90 cm á hæð. Líkneskið er af manni með sítt hrokkið hár. Hann er í kyrtli og rauðri yfirhöfn. Í vinstri hönd heldur hann á kaleik, hægri höndinni heldur hann fyrir ofan kaleikinn og réttir fram tvo fingur líkt og hann sé að blessa. Þetta er því Jóhannes postuli að blessa yfir eiturbikar en það er þekkt merki hans. Líkneskið hefur verið gyllt og málað en hefur

Mynd 6: Andrésarlíkneskið. Mynd: Þór Magnússon, Þjóðminjasafn Íslands.

mikið eyðst af. Það hefur ekki verið aldursgreint frekar en til miðalda og er því erfitt að segja til um hvort að líkneskið hafi komið úr klaustrinu upphaflega.

Í Flateyjarkirkju er **Andrésar líkneski** frá miðöldum. Líkneskið er úr alabastursaltari og er 40 cm á hæð. Líkneskið fannst í jörðu við Flateyrarkirkju en tvennar sögur fara af þeim fundi. Annarsvegar á það að hafa fundist árið 1926 þegar að timburkirkjan frá 1865 var rifin, en hin sagan segir að það hafi fundist þegar að verið var að taka gröf í grunn gömlu kirkjunnar árið

Mynd 5: Jóhannesarlíkneskið frá Flatey. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

1930 (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur og Jóhannes Geir Gíslason 2015). Líkneskið hangir nú við kórinn í núverandi kirkju. Líkt og hitt líkneskið hefur það ekki verið aldursgreint frekar en frá miðöldum og er því erfitt að geta sér frekar til um uppruna þess.

Á Þjóðminjasafninu er varðveitt **altarisklæði** (Þjms. 1891-31) frá Flatey sem talið er vera frá um 1100–1200 þ.e. klausturtíma. Það er útsaumað í hvítt lérefst en orðið mjög slitið. Ekki er þó hægt að segja frekar til um hvort að það komi úr klaustrinu.

Í Helgafellskirkju hangir **bjalla** á söngloftinu. Þvermál hennar neðst er 18 cm og hæð á koll er 17.5 cm. Á henni er áletrunin: DA PACEM DOMINE IN DIEBUS NOSTRIS MDXLVII – sem þýðir: Gef þú Drottinn frið á vorum dögum - 1547. Stafirnir HG eru á annarri hlið hennar en mynd af sitjandi konu á hinni. Áletrun bjöllumnar er upphaf af bæn sem á íslensku myndi lauslega þýðast svo:

Gef þú Drottinn frið á vorum dögum.

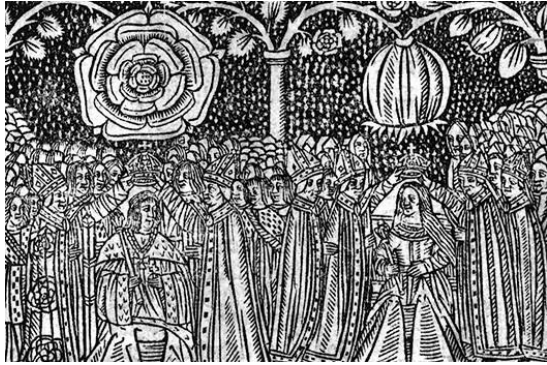
Því það er enginn annar,
sem berst fyrir okkur
ef ekki þú, okkar Guð.

Mynd 7: Bjallan í Helgafellskirkju og nærmynd af myndefninu (ljósmynd: Kirkjur Íslands 15. bindi).

Konan á bjöllumni hefur verið talin dýrlingur og kviknaði því áhugi á að komast að því hvaða dýrlingur þetta er en dýrlingar voru verndarar yfir t.d. mismunandi starfsstéttum, sjúkdómum og samfélagshópum í kaþólskri trú. Myndin er nokkuð óskýr en þar sést konan sitja með opna bók í hægri hönd. Hún er með slæðu og virðist vera með geislabaug. Öðrum megin við hana er sérstakt blóm og hinum megin er eitthvað sem líkist hringlaga ávexti. Aftan við hana til hægri virðist vera turn en það er merki heilagar Barböru. Merkin til hliðar við konuna tengjast henni hins vegar ekki. Blómið á myndinni er merki Tudor ættarinnar, Tudor rósin. Ávöxturinn á myndinni er granateplið frá Granada og er það skjaldarmerki ættar Catherine af Aragon sem var drottning á Englandi árin 1509–1533. Hún var fyrsta kona Henry VIII og var mjög vinsæl meðal almennings á Englandi og var heittrúaður kaþólikki. Hún var sögð hafa

sýnt trú sína vel þegar hún neitaði að skilja við Henry VIII þegar hann hafði hug á að giftast Anne Boyelin. Að lokum afneitaði Henry völdum páfans á Englandi og fékk hjónabandinu

Mynd 8: 16. aldar mynd frá krýningu Henry og Katherine, fyrir ofan þau eru merki ætta þeirra. Mynd: www.wikiwand.com/en/Tudor_rose

við Catherine lýst sem ógildu og sleit loks sambandi við Róm og stofnaði kirkju Englands (The First Royal Injunction of Henry VIII). Bjallan virðist því eiga uppruna sinn í Englandi. Hún er einnig ólík að lögun og gerð frá öðrum bjöllum á Íslandi en flestar eru þær frá Danmörk. Haft var samband við ýmsa sérfræðinga í Englandi en enginn kannaðist við líka bjöllu. Þar í landi eru mjög fáar bjöllur varðveittar frá

miðöldum en árið 1547 dó Henry VIII og sama ár kom fyrirskipun frá syni hans og erfingja Edward VI að allar kaþólskar táknmyndir í kirkjum skildu skemmdar eða eyddar, þar á meðal steint gler, skríni, stytur og bjöllur og steinaltör ætti að skipta út fyrir viðarborð (Royal Articles of Edward VI). Einnig var haft samband við sérfræðinga héraendis sem og á Spáni en enginn kannaðist við svipaða bjöllu.

Val myndefnisins á bjöllum er sérstakt en var vafalaust úthugað. Ártalið er dánarár Henry VIII og gæti því tengst þeirri óvissu sem ríkti í landinu, ekki síst óvissu um trú landsins. Margir landsmenn vonuðust til að kaþólikki myndi taka við landinu á ný og voru gerðar nokkrar tilraunir til þess að koma öðrum erfingjum til valda. Óljóst er hvernig og hvenær bjallan endaði á Íslandi en mögulega hefur hún verið héraendis allt frá miðöldum og þannig sloppið við eyðileggingu. Áhugavert er að skoða áletrun og myndefni bjöllumar með tilliti til þess sem fram fór á Helgafelli og í Evrópu á þeim tíma sem hún er gerð. Fjórum árum áður en bjallan var gerð var klaustrið tekið yfir af konungi og var ábótinn ásamt þremur munkum hraktir burtu frá Helgafelli, berhöfðaðir og berfættir. Árið 1550 var gefið út konungsbréf um stofnun skóla á Helgafelli en á þeim tíma voru tveir munkar eftir í klaustrinu og er sagt að þeir hafi hagað sér ósæmilega. Þetta sama ár fer Jón Arason biskup til Helgafells til að koma þar aftur á klausturlifnaði. Jón setti Narfa Ívarsson sem ábóta, en þessi tilraun misheppnaðist því Jón var líflátinn 1550 (Janus Jónsson 1887, bls. 235–236).

Á Þjóðminjasafninu er varðveittur **hökull** (Þjms. 1984-121) frá Helgafellskirkju. Hann er sagður mjög gamallegur úr rauðleitum dúk með íofnum gulum rósom en er mjög fölnaður. Kross á höklinum er gulur með bláum merki og rauðletri bryddingu. Hann hefur verið talinn ekki yngri en frá 1650, mögulega eldri (Árni Björnsson, Guðmundur L. Hafsteinsson og

Þór Magnússon 2010, bls. 115). Hann er fyrst nefndur í vísitasíu Jóns Vídalíns biskups árið 1701 „Annar hökull af blómuðu taui með krossi gulmenguðum“ (ÞÍ. Bps. C I, 1). Erfitt er að segja til hversu gamall hökullinn er, úttekt frá 1397 getur um 20 manna messuklæði (DI IV, bls. 165–172) en þar er höklunum ekki lýst frekar og því erfitt að segja til um hvort að um einn af þeim sé að ræða.

Mynd 9: Kaleikurinn og patínan frá Helgafelli.

Á Þjóðminjasafninu er varðveittur **kaleikur og patína** úr Stykkishólmskirkju en þessir gripir komu í kirkjuna frá Helgafelli. Kaleikurinn (Þjms. Víð 10 a) er með gotnesku lagi, skálin er úr silfri og gyllt, en fótur, miðkaflí og stétt eru úr gylltum kopar. Stéttin er 13,6 cm að þvermáli og er með átta tungum allt í kring, á eina tunguna er grafin skreyting sem virðist vera landslag og kross. Miðkaflinn er talsvert skreyttur og er 5,2 cm að þvermáli. Skálin er 9,5 cm að þvermáli um barmana en kaleikurinn er 15,3 cm að hæð. Samkvæmt aðfangabók hefur skálin einhvern tíma losnað af fætinum og verið fest aftur „fremur klunnalega með koparnagla“. Líklegast er skálin yngri og gæti verið íslensk smíð (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur). Í úttekt klaustursins frá 1397 eru taldir til gripa átta kaleikar (DI IV, bls. 165–172) en þeim er ekkert lýst frekar. Patínan (Þjms. Víð 10-b) er úr silfri og gyllt og er 13,7 cm að þvermáli og 1,3 cm að hæð. Fjórir bogar mynda kross í skálinni og á barminum er krossmark. Svo virðist sem að þessum kaleik og patínu sé lýst í gömlum máldögum Helgafellskirkju. Í máldaga Gísla biskups Jónssonar frá um 1570 eða síðar segir: „Item annar kaleikur en er gylltur. Stéttin undir kopar.“ Virðast þessi áhöld tvítekin í máldaganum, því að síðan segir: „Item sá gyllti kaleikur, sem hér var, er haldinn sjálfur silfur og patínan, en allt annað kopar“ (DI XV, bls. 602-603).

Hítardalsklaustur

Klaustrið í Hítardal var eitt af fyrstu klaustrunum sem var stofnað á Íslandi. Það starfaði þó aðeins í stuttan tíma. Ekki er ljóst útfrá heimildum hvenær klaustrið var rekið en það hefur

mögulega verið um 1166–1207 (Janus Jónsson 1887, bls. 213–214). Ekki eru margir gripir varðveittir sem gætu verið úr klaustrinu en þó eru nokkrir sem gætu komið til greina og vert er að fjalla um.

Hítardalskirkja var lögð af um 1884 (Hítardalskirkja lögð niður 1884, bls. 173) og voru þá sumir gripir gefnir til Þjóðminjasafnsins en aðrir fóru til Staðarhraunskirkju en árið 1879 var ákveðið að sameina sóknina Staðarhraunssókn (Með Ferðafélagi Íslands í Hítardal 1952, bls. 430). Voru því gripir úr eigu hennar einnig skoðaðir.

Á Þjóðminjasafni Íslands er varðveitt **altaristafla** úr kirkjunni í Hítardal (Þjms. 1891-96). Hún kom til safnsins árið 1891. Taflan er úr alabastri og sýnir sögu Maríu guðsmóður. Töflur sem þessi voru fjöldaframleiddar á verkstæðum í Englandi frá 1330–1550, flestar í Nottingham. Töluverður útflutningur var á þeim til Evrópulanda, þ.á.m. Íslands. Fyrstu töflurnar voru einfaldar að myndskipan og skrauti en með tímanum urðu þær íburðarmeiri og stærri (Bera Nordal 1994, bls. 685–69).

Mynd 10: Altaristaflan frá Hítardal eins og hún er uppsett í dag. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

Lágmyndirnar eru nokkuð eyddar og hefur nær allur litur máðst af. Þó má enn sjá votta fyrir gyllingu. Upphafleg umgjörð er glötuð og eru töflurnar nú í einföldum tréramma. Sá sem ritaði í aðfangabók Þjóðminjasafnsins sagði að myndirnar hafi verið settar í ramman í vitlausri röð og breytti hann röð þeirra til að líkjast því sem hún hafi verið í upphafi (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur, aðfang 1891-96). Árið 1817 skrifaði Björn Benediktsson fornleifaskýrslu til Hinnar konunglegu fornleifanefndar og segir þrjár altarisbríkur vera í Hítardalskirkju, allar séu þær úthöggnar af alabastri og lýsir hann myndefni töflunnar og undirskriftinni. Hann segir töfluna brotna á sumum stöðum og undirskriftina máða að hluta (Frásögur um fornaldarleifar, bls. 296). Einnig er til lýsing á altaristöflunni í Ferðabók Konrads Maurer en hann ferðaðist um landið sumarið 1868. Þar segir:

„Þar inni er illa varðveitt altaristafla úr alabastri eða svipuðu efni, og lögunin er að því er virðist dæmigerð fyrir katólskan tíma í landinu. Lengst til hægri stendur hin ljóshærða María, umkringd englum. Texta vantar undir myndinni en hún virðist eiga að tákna boðun Maríu. Síðan er fæðing Krists, krýning Maríu af þrenningunni, og upprisa Maríu lengst til vinstri. Hér er textinn varðveittur: "Nativitas domini nazareni", "Sancta trinitas", "Assumpcio sancte marie". Önnur og sennilega nokkru yngri altaristafla er þannig úr garði gerð að henni má loka, eins og oft er, með því að leggja hliðarvængina yfir myndina í miðjunni. Vængirnir eru þá ekki aðeins málaðir myndum að innanverðu, sem sjást þegar taflan er opin, heldur einnig að utanverðu, og kemur það í ljós þegar töflunni er lokað. Hægri hliðarvængurinn sýnir að utanverðu kvöldmáltíðina og þar undir Krist á olíufjallinu, en að innanverðu greftrun Krists; vinstri hliðarvængurinn sýnir að utanverðu upprisuna en að innanverðu Krist fyrir Kaífas og þar undir hýðinguna. Á hliðarvængjum eru myndirnar málaðar á tré. Miðhlutinn sýnir krossfestinguna, og hinn signandi Guð föður yfir krossinum með engla sér til vinstri og hægri handar. En áðrir englar, sem svífa neðar, taka upp blóð Krists. Til hliðar er Kristur með Guðs lambi, síðan dýrlingur (Magdalena?) með bikarinn og yfir henni er mynd sem minnir á dúfu. Allt er þetta unnið úr alabasturskenndu efni.“ (Maurer 1998, bls. 309).

Mynd 11: Kona stendur framan við altaristöfluna frá Hítardal á Þjóðminjasafninu um 1869. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

Forvitnilegt er að hann talar um tvær töflur, önnur sýnir sögu Maríu þ.e. þær myndirnar fjórar sem eru lægri, þær eru þó ekki í sömu röð og þær eru í dag. Einnig segir hann að texti á latínu sé varðveittur á þremur af þeim myndum en ekki sést þessi texti í dag, nema að hann sé að finna undir rammanum. Hina altaristöfluna segir hann einnig vera með alabastri en telur hana yngri. Sú var með hliðarvængjum og voru þeir málaðir að innan og utan. Dúfan sem hann nefnir er glötuð í dag, sem og þessir máluðu hliðarvængir. Samkvæmt þessu verður að teljast að tréramminn sem altaristaflan hefur í dag hafi verið smíðaður eftir 1868 og áður en safnið fékk hana árið 1891. Á gamalli ljósmynd af konu á Þjóðminjasafninu (Þjms. A-Lpr-1869) má sjá hvernig taflan var áður sett upp.

Ekki eru til úttektir fyrir Hítardal frá þeim tímum er klaustrið var rekið á staðnum enda var starfstími þess nokkuð stuttur. Í úttekt frá árinu 1397 er getið um Maríuskript (DI IV, bls. 184) en skript getur táknað líkneski eða lágmynd. Altaristaflan úr Hítardal sýnir sögu Maríu mey og gæti því verið um sama grip að ræða. Í Gíslamáldaga frá árinu 1570 segir „Brikk yffer kordyrðnum með alabastur. önnur yffer alltarenu mälud. enn thridia fangaliett brikk framm i kirkiunne...“ (DI XV, bls. 612). Sú sem er yfir kórðyrðnum er vafalítið sú sama og er varðveitt á safninu. Möguleiki er á að sú sem er yfir altarinu sé einnig með alabastri en jafnframt máluð eins og sú sem Maurer nefndi; að þær hafi þá verið tvær upphaflega. Ekki er þó ljóst út frá orðalaginu hvort að ein eða fleiri eru með

alabastri. Í aðfangabók Þjóðminjasafnsins segir að myndir töflunnar séu frá gotnesku tímabili og ekki yngri en frá síðari hluta 14. aldar en gætu þó verið eldri. Í Sarpi er aldur hennar skráður 1300–1400. Klaustrið í Hítardal er talið hafa verið lagt af um 1207 og er því ólíklegt að taflan sé úr klaustrinu. Þó var ákveðið að taka þennan merkisgrip til umfjöllunar.

Frá Hítardal eru varðveittir tveir tilhögnir **myndsteinar**. Annar steinninn er varðveittur á Þjóðminjasafninu (Þjms. 1936-32) en hinn stendur enn á bæjarhlaðinu í Hítardal. Margar gamlar frásagnir er að finna um þessa steina í Hítardal og er forvitnilegt að taka þær saman. Þeir Eggert Ólafsson og Bjarni Pálsson fóru í Hítardal árið 1755, í ferðabók þeirra segir:

„Fornleifar finnast í Hítardalskirkju. Ekkert verður þó sagt um aldur þeirra, en vissulega eru þetta þó mjög gamlar minjar. Veggir kirkjunnar eru hlaðnir úr höggnu grjóti. Steinarnir eru ferhyrmdir að mestu með réttum hornum, 2-3 álnir á hverja hlið. Hið merkilegasta er, að á hornsteinana undir innri gafli kirkjunnar eru höggvin tvö mannsandlit, annað með hökuskegg, en hitt skegglaut...“ (Eggert Ólafsson 1726–1768, bls. 175).

Ennfremur segja þeir að sú sögn fylgi steinunum að þetta eigi að vera af Bárði Snæfellsás, sem samkvæmt þjóðtrúnni var hálftröll en hin eigi að vera tröllkonan Hít. Þetta þykir þeim þó ekki mjög líklegt. Þeir geta sér til um að kirkjan í klausturtíð hafi verið úr steini, því ekki væru minjar um slíkt frá seinni tíð (Eggert Ólafsson 1726–1768, bls. 175).

Skotinn Ebenezer Henderson ferðaðist um Íslands árin 1814–1815. Í ferðabók hans segir:

„Kirkjan er lítil, en vel á sig komin og á ýmsa góða gripi, er hafa verið í eigu hennar frá kaþólskri tíð, eins og messuskrúða, líkneski af Jóhannesi skírara, Maríu mey o.fl. Kirkjuveggirnir voru áður merkir sökum fornra mynda, er á þá voru höggnar; en þær hafa verið afmáðar að undanskilinni afarstórri andlitsmynd af kvenmanni, og er sagt að sú mynd sje af Hít, verdarvætti dalsins...“ (Henderson 1957, bls. 247).

Mynd 12: Myndsteinninn í Hítardal. Myndin til vinstri er tekin um miðja 20. öld og sú til hægri árið 2015. Sjá má að andlitið hefur eyðst nokkuð mikið á þeim tíma. Myndir: Ljósmyndasafn Borgarfjarðar og Jennifer Grayburn.

Forvitnilegt er að Henderson nefnir aðeins einn stein en sem erlendur ferðamaður hefur hann að öllum líkindum fengið góða leiðsögn um staðinn frá heimamönnum. Svo virðist að minnsta kosti sem einhver sagt honum frá þeirri sögn að veggirnir hafi áður verið alsettar

höggmyndum því er erfitt að ímynda sér af hverju hann sá aðeins einn stein en ekki tvo. Aðeins nokkrum árum seinna eða um 1817–1818 segir Finnur Magnússon prófessor í riti handa dönsku fornleifanefndinni tvo hornsteina vera úrhöggna með andlitum af manneskjum í Hítardal. Hann telur steinana vera frá miðri 12. öld (Frásögur um fornaldarleifar, bls. 626). Um 1841 segir Jónas Hallgrímsson hins vegar að höggfir steinar séu á þremur hornum kirkjunnar, tveir steinar hafi verið með andlitsmynd en nú sé aðeins annað heilt. Hitt andlitið hafi flagnað af steininum og var horfið. Hann sagði sögnina vera að þetta eigi að vera Bárður og Hít en hann kveðst fremur trúa því að það eigi að vera postulamyndir og komi úr gömlu klausturbyggingunni (Með Ferðafélagi Íslands í Hítardal 1952, bls. 430). Það er mögulegt að Finnur hafi ekki sjálfur komið í Hítardal og notist við eldri heimild þar sem hann segir andlitssteinana vera tvo eða þá að Henderson hafi sleppt því að nefna skemmda steininn, enda segir hann að aðrar myndir hafi verið afmáðar. Það er reyndar eftirtektarvert að Henderson segir varðveittu andlitsmyndina vera af kvenmanni en steinninn sem varðveittur er í dag er með skegg. Einnig er forvitnilegt að Jónas segir þrjá steina vera í þremur hornum kirkjunnar en aðrir á undan honum hafa einungis séð tvo. Árið 1858 ferðaðist svo Þjóðverjinn Konrad Maurer um landið. Hann fjallar einnig um steinana:

„Utan á kirkjuveggnum eru einnig merkilegir hlutir þó ólíkir séu því sem nú var nefnt. Þar hafa verið múraðir inn þrír steinar. Á einum þeirra, sem er um fet á hverja hlið, eru höggvar tvær myndir, önnur af kvenveru, hin af karlveru og haldast þær í hendur. Á hinum tveimur, sem eru af svipaðri stærð, er mannshöfuð, alveg kringlótt og unnið eins og gríma. Annar hausinn, sem reyndar er mjög illa farinn, á að sýna Bárð Snæfellsás; hinn á að sýna Hít: verndarvættir landsins af risakyni, og myndin af karl- og kvenverunni á einnig að tákna þau. [...]“ (Maurer 1998, bls. 310).

Þarna eru steinarnir aftur þrír talsins og segir Maurer að steinninn sem á að tákna Bárð sé mjög illa farinn. Það ætti því að vera steinninn af Hít sem er varðveittur í dag. Daninn Kristian Kaalund ritaði einnig um steinana um 1872–1873:

„Gamlar sagnir segja frá því að í Hítardalskirkju eigi að vera myndir af tveimur yfirnáttúrulegum verum. Kirkjan er ósjáleg torfkirkja, þó eru veggir úr grjóti neðan til; á tvo undirstöðusteina er höggvin stórgerð mannsmynd. Er talið, að þar séu myndir af Bárði og Hít. Enn er hinn þriðji hornsteinn, þar sem eiga að vera tvær mannsmyndir, og er sagt að þar sé Hít að taka á móti Bárði.“ (Kaalund 1877–1882).

Kirkjan sem Kaalund lýsir þarna er kirkjan sem var lögð af árið 1884 en ekki er ljóst hvenær hún var byggð. Þarna eru hornsteinarnir þrír talsins en Kaalund nefnir ekki að annar andlitssteinninn sé skemmdur. Eftir að kirkjan var lögð af fór Sigurður Vigfússon fornfræðingur í Hítardal að skoða steinana árið 1891. Hann segir:

„...fór eg upp í Hítardal til að skoða þar tvær höggvar mannamyndir á steinum í grunnvegg kirkjunnar. Annar steinninn var þá eyðilagður. Myndirnar voru lágmyndir; önnur með síðu skeggi, enn hin skegglaus. Það er myndin með skegginu, sem enn þá er til. Þótti mér hún fornleg, og lofaði prestur og bóndi að láta kljúfa steininn sundr og senda mér myndina á forngripasafnið.“ (Sigurður Vigfússon 1893, bls. 10).

Brynjúlfur Jónsson fornleifafræðingur fór í Hítardal árið 1907. Þá er andlitssteinninn enn í kirkjurústinni:

„Í norðausturhorni kirkjutóftarinnar í Hítardal stendur blágrýtissteinn út úr veggjarundirstöðunni. Hann er að nokkru leyti í jörðu, stærð hans sést ekki svo, að hún verði ákveðin, enda sýnist hann vera nokkuð óreglulega lagaður. Á að gizka er hann um teningsalin eða meira. Á því horni hans er út veit, er úthöggvin andlistmynd af karlmanni, með vangaskegg og kamp. Nokkuð er andlitið stórskorið. Virðist sem votta fyrir rák yfir um það þvert fyrir neðan augun. Þó er hún svo óglögg, að eigi sá eg hana þá er sól var af myndinni. – Með því að eg hefi ekki áður fengist við að draga upp andlitsmyndir, treysti ég mér ekki að búa til þekktanlega mynd af þessu andliti.“ (Brynjúlfur Jónsson 1908. bls. 31).

Sigurður og Brynjúlfur nefna ekki steinninn sem varðveittur er á Þjóðminjasafninu í dag, þ.e. steinninn með tveimur mannsmyndum. Það er þó ljóst að steinninn með skeggandlitinu hefur verið í norðausturgafli horni kirkjunnar. Sá steinn er um 34 cm á hæð, breidd frá nefi að hnakka um 74 cm og breidd á milli eyrna eru 59 cm. Steinninn er enn í hlaðinu í Hítardal og hefur veðrast þónokkuð síðastliðna áratugi. Hann virðist vera mjög forn og skreutilistin, þá sérstaklega gerð skeggsins og augnanna, bendir til klausturtíma á staðnum (Jennifer Grayburn miðaldafræðingur, munnleg heimild, júní 2015). Erlendis þekktist það að hafa stórgerð andlit á hornsteinum helgra bygginga. Líklegt þykir að þetta eigi að vera postulamyndir líkt og Jónas Hallgrímsson og fleiri hafa bent á, t.d. bendir Þóra Kristjánsdóttir á að ólíklegt sé að þetta eigi að vera Bárður og Hít og hún segir öllu líklegra að þær séu leifar kirkjulegra höggmynda úr miðaldakirkju (Þóra Kristjánsdóttir 1994, bls. 158). Flestir postularnir eru ávalt sýndir með skegg en aðeins þrír eru alltaf sýndir skegglausir en það eru þeir Tómas, Filipp og Júdas. Virðist sem að andlitið á varðveitta steininum sé einnig með skalla, þá gæti steinninn átt að tákna Jóhannes eða Pál sem eru ávalt sýndir þannig. Þó gætu einnig ýmsir dýrlingar komið til greina. Hvenær og hvernig sagan breyttist í að steinarnir ættu að tákna Bárð og Hít er óljóst. Ein kenning er að við siðaskiptin hafi ekki þótt fýsilegt að hafa dýrlingamyndir í kirkjuveggjunum og hafi menn þá byrjað að tala um þá sem Hít og Bárð. Þar með hafi menn mögulega verið gera lítið úr dýrlingunum eftir siðaskiptin og gera úr þeim tröll og er ef til vill hægt að tala um íkonaklasma í þessu samhengi. Það hefur ef til vill þótt auðveldara að breyta merkingu steinanna, heldur en að brjóta niður kirkjuveggina þegar að fyrirskipun kom að eyðileggja kaþólska gripi.

Hinn myndsteinninn (Þjms. 1936-32) sem nefndur hefur verið hér að framan, þ.e. sá með tveimur manneskjum á var sendur Þjóðminjasafninu af Finnboga Helgasyni í Hítardal árið 1936. Steinninn er úr einhvers konar móbergi. Hann er ferstrendur um 50 cm á hæð og er flöturinn sem snýr upp um 32 x 45 cm (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur, aðfang nr. 1936-32). Hefur verið sagt að þarna sé Hít að taka á móti Bárði en myndefnið hefur oft verið

Mynd 13: Myndsteinn frá Hítardal sem nú er varðveittur á Þjóðminjasafninu. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

túlkað sem stórvaxinn kvenmaður og karlmaður með kollhúfu. Virðist þó um tvo karlmenn að ræða en virðast þeir báðir vera vel skeggjaðir og vel hærðir. Þóra Kristjánsdóttir telur að sá stærri eigi að sitja í háseti og virðist sem hann taki við einhverju úr hendi hins. Hún telur að sá sem standi sé með kollhettu á höfði, í kyrtli og berfættur eða í háum sokkum. Jafnframt segir hún myndina hafa rómanskt yfirbragð og sé trúlega miðaldaverk (Þóra

Kristjánsdóttir 1994, bls. 158). Í aðfangabók Þjóðminjasafnsins er maðurinn einnig sagður vera í stuttum kufli og berleggja (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur). Höfundur þykir þó ólíklegt að maðurinn eigi að vera berleggja í stuttum kufli, öllu líklegra er að maðurinn eigi að vera í stuttbuxum og háum sokkum eða þunnum leðurbuxum líkt og tíðkaðist á 16. öld. Eins gæti klæðnaður hans bent til tísku 18. aldarinnar. Ekki er ólíklegt að þessi steinn sé mun yngri en sá með andlitinu. Hann er hvergi nefndur í ferðabókum fyrir 1841 en það var þá sem Jónas Hallgrímsson lýsti fyrst þessum steini.

Virðist því sem að kirkjan hafi verið endurbyggð einhvern tíma milli 1818–1841 og hafi þá þriðji steinninn bæst við. Mögulega fannst steinninn við endurbygginguna og var leyft að njóta sín á ný eða mögulega var hann búinn til á þessum tíma. Erfitt er að geta sér frekar til um uppruna steinsins, en þessi steinn og sá með andlitinu eru mjög ólíkir.

Nokkrir aðrir gripir úr Staðarhraunskirkju frá kaþólskri tíð fundust við þessa yfirferð, t.d. úrskorið spjald með Maríu mey, krossi og Jóhannesi frá 13.-14. öld og kertastjakar í frá um 1300, en ljóst er að þeir voru áður í eigu Hítardalskirkju (Henderson 1957, bls. 247). Þessir gripir eru þó allir frá þeim tíma eftir að klaustrið var lagt af.

Keldnaklaustur

Í Biskupasögu Þorláks helga er þess getið að stórhöfðinginn Jón Loftsson hafi stofnað klaustur á jörð sinni, Keldum á Rangárvöllum, árið 1193 (Þorláks saga B 2002, bls. 180). Svo virðist sem að af stofnuninni hafi orðið og hús þess reist ásamt kirkju, ekki síst vegna þess að innsigli Sveins páris fannst í jörðu á staðnum (Vigfús Guðmundsson 1949, bls. 155). Lítið er vitað um klausturhald á staðnum né hvenær því lauk en þess er getið í sögu Þorláks helga að sonarsynir Jóns hafi rífið klaustrið um 1222 og skipt með sér viðnum úr því sem föðurarfi.

Á Þjóðminjasafni Dana í Kaupmannahöfn er varðveitt **helgiskrín**. Skrínið er frá Keldnakirkju og var sent safninu af Steingrími Jónssyni, þáverandi prófasti í Odda, eftir áskorun Hinnar konunglegu fornleifanefndar. Skrínið er úr furu og er klætt með gylltum koparþynnum, það er um 21 cm á hæð. Myndskeytingar eru á skrininu og sýna þær dómsdagamynd, krossfestinguna og postulamyndir. Merki eru á skrininu eftir steina sem

Mynd 14: Keldnaskrínið á Þjóðminjasafni Dana. Mynd: Steinunn Kristjánsdóttir.

hafa verið greyptir í það. Skrínið er aldursgreint til 13. aldar (Kirkja og kirkjuskrúð 1997, bls. 116.). Elsti varðveitti máldagi Keldnakirkju er frá 1332 og er hann þar sagður „gamall máldagi“. Þar er talið upp „skrín með helgum dómum“ (DI II, bls. 693) og er þar líklega um sama skrín að ræða.

Nokkrir gripir hafa fundist í jörðu á Keldum sem mögulega gætu tengst klaustrinu þar. Tveir jarðfundnir **krossar** frá Keldum eru varðveittir á Þjóðminjasafninu. Annar þeirra (Þjms. 1931-196) er lítill blýkross. Hann er með gati neðst á krossinum til að bera á hálsi. Krossinn er sagður vera frá seinni hluta miðalda eða 13.–16. öld og er því líklega ekki úr klaustrinu. Hinn krossinn er úr tinni (Þjms. 1923-153). Hann er með róðu í gotneskum stíl „er líkaminn mjög kreptur um hnje og

Mynd 15: Kross frá Keldum, Þjms. 1923-153. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

Mynd 16: Kross frá Keldum, Þjms. 1931-196. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

lendar“: Þessi kross er einnig með gati til að bera á sér, hann er aldursgreindur til um 1300–1400 (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur, aðfang 1923-153).

Annar jarðfundinn gripur á Keldum er öllu auðveldara að tengja klaustrinu en það er **innsigli** Sveins próors (Þjms. 3558/1891-37) sem fannst í jörðu á staðnum (Vigfús Guðmundsson 1949, bls. 155). Innsiglið er úr kopar, sporbaugsmyndað og er oddmjótt til beggja enda. Löggun og form innsiglisins líkist öðrum innsiglium sem varðveitt eru frá lokum 12. aldar og bendir því til klausturtímans á Keldum (Matthías Þórðarson 1910, bls. 33; sjá einnig Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur). Myndefnið sýnir Maríu mey með Jésúbarnið og umhverfis er letrið SIG : SVEINONIS : PRI : PAL, sem hefur verið þýtt: „innsigli Sveins próors Pálssonar“ (Matthías Þórðarson 1910, bls. 33). Ekki eru til ritaðar heimildir um

Mynd 17: Andlitsstytta frá Keldum (Þjms. 1997-172-12). Ljósmynd: Helga Jónsdóttir.

yfirmenn í Keldnaklaustri, né nokkur skjöl sem tengjast klausturstarfsemi þar. Þó er talið fullvíst að Sveinn þessi hafi verið príor þar. Yfirmenn í öðrum klaustrum eru að stærstum hluta þekktir og ber enginn þeirra þetta nafn.

Nokkrar tilhöggna **steinstytur** (Þjms. nr. 1997-172-10, 1997-172-11, 1997-172-12) frá Keldum eru varðveittar á Þjóðminjasafninu. Ein er af nöktum manni sem krýpur, höfuðið hefur brotnað af en er einnig varðveitt. Annar steinn sýnir óljóst andlit á manni sem er mjög máð. Þriðji steinninn er brjóstmynd af manni/konu, stíllinn minnir mjög á miðaldaverk, en sumir telja að stytturnar séu seinnítíma verk eins ábúanda á Keldum. Úr þessu er illmögulegt að skera úr um, en ákveðið var að fjalla um stytturnar hér, en þær hafa litla athygli fengið.

Kirkjubæjarklaustur

Nunnuklaustur var stofnað á Kirkjubæ árið 1186 og stóð það til ársins 1542 (Janus Jónsson, 1898, bls. 236 og 240). Árin 1995 og 2002–2006 fór fram fornleifarannsókn á staðnum og var það Bjarni F. Einarsson fornleifafræðingur sem stjórnaði uppgreftinum. Hluti klaustur-rústanna var rannsakaður og fundust ýmsir gripir sem hafa tilheyrt klaustrinu, svo sem speldi úr kopar, altarissteinar, steinkross, stíll, taflmaður og reikningspeningur (Kristján Mímisson og Bjarni F. Einarsson 2009, bls 47–55).

Lítið fannst hins vegar af varðveittum gripum við þessa yfirferð sem gætu hafa komið frá klaustrinu. Úr Prestbakkakirkju á Síðu kom þó til Þjóðminjasafnsins **kaleikur og patína** (Þjms. 7083-a/1916-4) sem talið er að hafi komið úr því. Kirkja stóð á Kirkjubæjarklaustri til ársins 1859 en var hún þá flutt að prestssetrinu að Prestbakka vegna uppblásturs (Prestbakka-kirkja). Kaleikurinn er 16,5 cm. að hæð, skálin er grunn og víð og er 13,5 cm að þvermáli og um 5,2 cm að dýpt. Kaleikurinn og patínan eru með forn-

Mynd 18: Kaleikur og patína frá Prestbakkakirkju Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

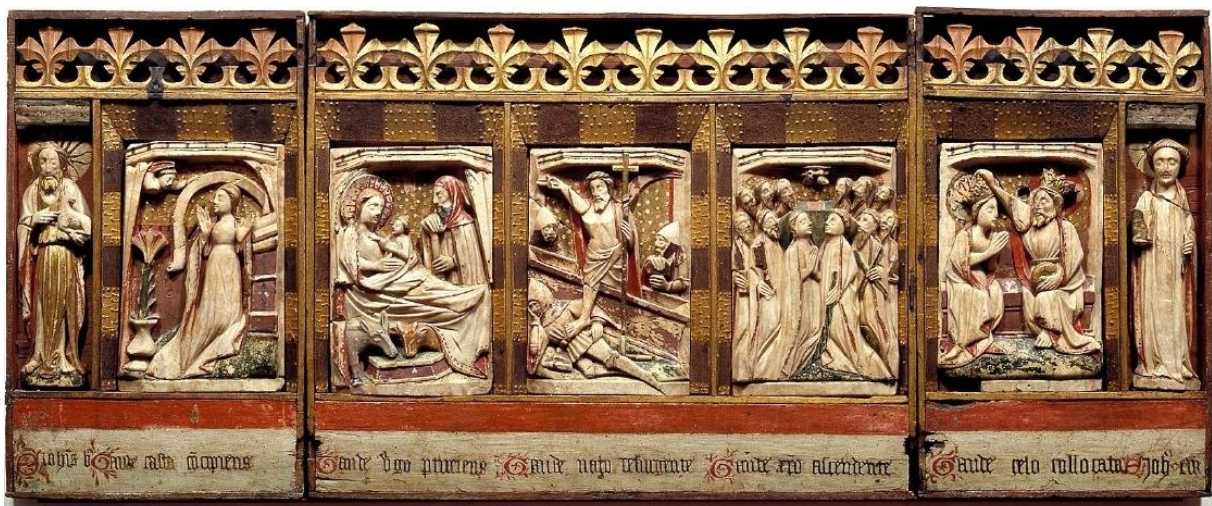

gotnesku lagi og er talið líklegast að þetta séu franskir gripir frá 13. öld (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur). Á legginn ofan við hnúð kaleiksins eru grafnar þrjár andlitsmyndir, líklegast Krists, Maríu og Jóhannesar postula. Í botn patínunnar er grafín krossfestingarmynd og tré og greinar umhverfis. Í máldaga Kirkjubæjarklausturs frá árinu 1343 eru taldir upp fimm kaleikar, einn með gulli og þrír ógylldir (DI VIII, bls. 5–6) en þeim er ekki lýst frekar til að nota til samanburðar.

Munkaþverárklaustur

Á Munkaþverá var rekið munkaklaustur af Benediktsreglu. Það var stofnað árið 1155 af Birni Gilssyni biskupi á Hólum og stóð það í 396 ár eða til ársins 1551 (Janus Jónsson 1887, bls. 200 og 212). Árið 1429 brann klaustrið ásamt kirkju (Lögmansannál 1888, bls. 295; Janus Jónsson 1887, bls. 206) en þar hafa vafalaust margir dýrgripir glatast. Klaustrið var endurreist eftir brunann og stóð til siðaskipta.

Fáir gripir hafa varðveist frá Munkaþverá en einn þeirra er **albastursaltaristafla**. Hún var send Þjóðminjasafni Dana í Kaupmannahöfn og kom hún þangað árið 1862. Taflan er 71 x 175 cm á stærð, mjög vel varðveitt og mikið er eftir af upprunalegum lit. Taflan er Maríubrík með sjö lágmyndum og sýna þær: 1) Jóhannes skírara 2) boðun Maríu 3) fæðingu Krists 4) upprisu Krists, fyrir miðju 5) uppstigningu Krists 6) krýningu Maríu 7) Jóhannes guðspjallamann. Undir myndunum er lýsing myndanna á latínu. Mun hún vera frá Nottingham á Englandi og framleidd um 1425 (Bera Nordal 1985, bls. 111).

Mynd 19: Albastursaltaristaflan frá Munkaþverá. Mynd: Þjóðminjasafn Dana.

Sennilegt er að altaristaflan hafi komið til klaustursins við endurbyggingu hins nýja klausturs eftir brunann árið 1429. Í Sigurðarregistri frá árinu 1525 er getið um brík (DI IX, bls. 305–307) en ekki er getið um efnivið hennar, þó er líklegt að um sömu töflu sé að ræða.

Mynd 20: Útskorin fjöl frá Munkaþverá. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

Á Þjóðminjasafninu er varðveitt **útskorin fjöl** (Þjms. 1873-47) frá Munkaþverá. Fjölin kom á safnið í tveimur hlutum, sá fyrri 1873 eins og númer gripsins gefur til kynna en hinn hlutann gaf Sigurður Þórarinsson til safnsins árið 1939. Í bréfi Sigurðar til Mattíasar Þórðarsonar þáverandi þjóðminjavarðar segir hann að fjölinu hafi hann fundið í skemmu á Munkaþverá „Hafði verið notuð í refti. Mun vera frá klausturtímum, e.t.v. úr skrifpúlti. Russel og Stenberger voru mjög hrifnir af henni“ (Sigurður Þórarinsson 1939). Hlutarnir hafa nú verið límdir saman. Fjölin er 238 cm á lengd. Fjölinni hefur verið lýst svo:

Sveigður laufteinungur skapar hringlaga myndfleti. Sá stærsti um miðbik fjalarinnar sýnir líklega heilagan Georg að veða drekann en óljósara um myndefni annarra flata. Útskurðurinn þykir bera keim af alþýðulist og því erfitt að ákvarða aldur hans út frá stílnum einum saman. Stíllega telst laufskurðurinn fremur rómanskur en gotneskur en víða á fjölinni er notuð útskurðartækni sem var ekki algeng fyrir en seint á miðöldum. Ætla má að fjölin hafi verið skorin eftir brunann 1429. Gæti hafa staðið við kórðyr eða forkirkjudyr (Guðrún Harðardóttir, Stefán Örn Stefánson og Gunnar Bollason 2007, bls. 228)

Mynd 21: Ljósahöld frá Íslandi. Mynd: Þjóðminjasafn Dana.

Heilagur George er meðal annars verndardýrlingur Englands, bænda, riddara, krossfara og holdsveikisjúklinga og var vinsæll meðal kaþólskra á miðöldum. Virðist sem að fjölin sé frá klausturtíma og gæti því vel hafa komið úr klaustrinu, þá líklegast eftir að klaustrið var endurreist.

Á Þjóðminjasafni Dana er gripur sem vert er að nefna hér þó ekki fylgi sögunni hvaðan hann er, annað en að hann kemur frá Íslandi. Þetta er **par af ljósahöldum**, 1,81 m á hæð. Ljósahöldin eru skorin út af tré og eru máluð gyllt á efri hluta en neðri hluti þeirra er rauðmálaður. Á ljósahöldunum eru litlar járnfestingar sem hafa sennilega verið notaðar til að festa þau á altari.

Ljósahöldin eru frá kaþólskum tíma. Þau voru gefin safninu árið 1852 frá Hr. Guðmann „via tommemaster Briem“ frá Íslandi (vefsíða danska þjóðminjasafnsins). Líklega er um að ræða Ólaf Gunnlaugsson Briem timburmeistara frá Stóru-Grund í Eyjafirði (Skírslur og Reikningar 1849, bls. 25). Á öðru ljósahöldinu er mynd af helgum manni (dýrlingi) í munkakufli. Hann heldur á bók í hægri hönd og í þeirri vinstri heldur hann á geislabaug sem

ber upphafsstafi Jésú. Á hinu ljósahaldinu er mynd af svörtum hana. Helgi maðurinn á ljósahaldinu virðist vera Antonius hinn mikli en hann er oftast sýndur sem eldri maður í munkakufli og er oft sýndur með hana og bók (en einnig bjöllu og kross). Antonius var faðir allra munga og er verndari gegn húðsjúkdómum og verndari grafara (e. gravediggers).

Freistandi er að tengja þessi ljósahöld við Munkaþverá, bæði vegna þess að gefandi var frá Eyjafirði en einnig vegna þessa að klaustrið var það eina á landinu sem átti líkneski af Antoniusi samkvæmt heimildum. Þetta er þó auðvitað nokkuð langsótt kenning en líkt og áður getur er á Þjóðminjasafni Dana enn fremur varðveitt altariстаflan frá Munkaþverá. Því mætti halda fram að gripirnir hefðu komið saman til safnsins.

Möðruvallaklaustur

Munkaklaustur af Ágústínusarreglu var stofnað á Möðruvöllum í Hörgárdal um 1295 og var rekið til 1547. Árið 1302 lét Jörundur Þorsteinsson Hólabiskup byggja þar kirkju en hún brann árið 1316 sem og klaustrið með öllum kirkjuskrúða og kirkjuklukkum (Janus Jónsson 1887, bls. 256). Árið 1421 brotnaði hún svo í fárviðri (Lögmansannáll 1888, bls. 293). Þar hafa vafalaust glatast miklir dýrgripir en ekki er til úttekt á gripum klaustursins frá þessum tíma. Mikill fjöldi gripa er hins vegar talinn upp í úttekt frá árinu 1525 en líklegt þykir að stór hluti þeirra hafi einnig glatast því árið 1865 varð mikill bruni í kirkjunni á Möðruvöllum. Allir gömlu gripir kirkjunnar týndust í brunanum. Þrír menn náðu að brjótast inn um brotna glugga inn í kórinn á norðurhlið kirkjunnar og náðu skírnarfontinum, tveimur ljósa hjálmum og tveimur lausum bekkjum. Engu öðru. Mikill fjöldi bruna hefur orðið á Möðruvöllum og má til dæmis einnig nefna bruna árið 1874 þegar skjalasafn staðarins brann allt eins og það lagði sig (Eldfim saga Möðruvalla 2001). Er möguleiki að þar hafi gömul skjöl frá klaustrinu glatast.

Þrátt fyrir þessi ófarir fundust nokkrir gripir við þessa rannsókn sem gætu hafa bjargast úr klaustrinu. Fyrst ber að nefna **Mariulíkneski** (Þjms. 1930-297). Það er talið vera frá um 1400–1500 og er því frá þeim tíma sem klaustrið var rekið. Líkneskið er 39,9 cm á hæð og er útskorið úr eik, upphleypt og málað.

Mynd 22: Mariulíkneski frá Möðruvöllum. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

María stendur og heldur á Jésúbarninu á vinstri handlegg en sá hægri er brotinn af. Hún er í eikarskáp með máluðum hurðum sem sýna boðun Maríu.

Til er úttekt klaustursins frá árinu 1525 (DI IX 316–318) og eru þar talin upp mörg líkneski, þar af tvö Maríulíkneski. Annað líkneskið er sagt stórt. Yfir öðru líkneskinu var silki. Í bréfi til Hinnar dönsku fornleifanefndar frá árinu 1818–1820 er líkneskinu lýst. Á öðrum vængnum er María og á hinum er engill og við hann stendur í munkaskrift: Ave Gratia sancta Dominus sctum (Frásögur um fornaldarleifar, bls. 535–536). Í aðfangabók Þjóðminjasafnsins segir hins vegar að skriftin segi: Ave gratia dominus tecuna. Virðist það því hafa verið málað á ný í Danmörk en hluti af textanum hefur nú máðst af. Í bréfinu er sagt að líkneskið hafi forðum verið í Möðruvallaklaustri. Líkneskið var gefið af Friðriki Guðmanni kaupmanni á Akureyri en bóndi nokkur hafði keypt hana á uppboði mörgum árum áður. Friðrik lét þær upplýsingar fylgja að það hafi verið í Möðruvallakirkju (Frásögur um fornaldarleifar, bls. 536). Þannig hefur líkneskinu verið forðað frá því að hljóta sömu örlög og aðrir gripir kirkjunnar sem glötuðust í eldinum nokkrum áratugum síðar. Í vísitasíu biskups í Möðruvallaklausturkirkju sumarið 1749 er líkneskið í kirkjunni, þar segir: „María með barni hangir í skríni á einum kórstólpa“. Rúmum fjörutíu árum síðar virðist það horfið en þá hefur mörgu verið breytt í kirkjunni (Kristinn Magnússon, Hjörleifur Stefánsson, Þóra Kristjánsdóttir og Gunnar Bollason 2007, bls. 223). Þjóðminjasafn Íslands fékk svo Maríulíkneskið árið 1930 ásamt mörgum öðrum íslenskum gripum úr Þjóðminjasafni Dana.

Á Þjóðminjasafninu eru varðveittar brunaleifar af **fatnaði** (Þjms. 1905-151) sem eru taldar vera úr klausturbrunanum árið 1318. Gefandi var Stefán Jóhann Stefánsson sem var kennari á Möðruvöllum og seinna skólameistari á Akureyri. Klæðin fundust þegar verið var að grafa fyrir hlöðutótt við Stefánsfjós um 1897–1902. Þá var komið niður á brunalög og ýmsa aðra brennda gripum sem flestir eru taldir vera úr bæjarbrunanum 1712. Í tímaritinu Lögbergi er að finna skemmtilega lýsingu á því er vinnumenn komu niður á þessar brunarústir og vildu fá að vita meira um staðinn. Lýsingin er á þann veg að þeir komi niður á brunarústir með ýmsum gripum, t.d. eirkatli. Svo heldur frásögnin áfram:

„En er lengra sóttist gröfturinn, og dýpra var grafið, fundust leifar af grófum klæðnaði, og hafði mest brunnið til ösku. Var auðséð á því, hvernig þjötur þessar lágu, að fötin, sem þarna höfðu brunnið, höfðu legið samanbrotnar, er brunann bar að. Þá komu fram tilgátur um, að hér væri fengin bendin um, að hittst hefði á brúnarúst klaustursins, og hér væru leifar úr fatakistum munnkanna á Möðruvöllum. Fataleifar þessar fundust í jaðri hlöðutóftarinnar, og þótti líklegt, að meira hefði fundist af því tagi ef gröfin hefði verið víðari“. (Frá Möðruvöllum í Hörgárdal 1933, bls. 2).

Samkvæmt þessari lýsingu er því möguleiki á að vinnumennirnir hafi komið niður á tvær mismunandi brunarústir. Sumarið 2016 fór fram uppgröftur nærri Stefánsfjósi og var þá

komið niður á tvö aðskilin brunalög. Niðurstöður kolefnisaldursgreiningar sýna að efra brunalagið er frá 18. öld og því líklega bæjarbruninum 1712. Neðra brunalagið virðist nokkuð yngra en klausturbruninn eða frá um 15. öld. Þó fannst þar einnig rúst frá klausturtíma en hlutverk hennar er óljóst (Steinunn Kristjánsdóttir, Vala Gunnarsdóttir og Helga Jónsdóttir 2016, bls. 6–7).

Kertastjaki (Þjms. 1893-15) frá Möðruvallakirkju er í eigu Þjóðminjasafnsins. Aldur hans er óviss en á að líta er hann nokkuð gamall og gæti verið frá klausturtíð. Hann er úr sinki og kopar, stendur á þremur fótum og er með einskonar drekahöfðum með stórum klóm og kryppu upp úr bakinu, einnig eru upphleyptar rósir á fótstykkinu. Þrjár krjúpandi englar halda svo á herðum sér efri hluta stjakans. Í úttekjum eru talin upp ýmis glóðaker og eldberar (DI II, bls. 449) en engum er lýst frekar og er því erfitt að segja til um hvort að kertastjakinn komi úr klaustrinu. Stjakinn var seldur frá Möðruvallakirkju árið 1840 og var honum þannig forðað frá því að verða eldi að bráð í kirkjubrunanum 25 árum síðar. Stjakinn lenti svo í Ameríku en var keyptur aftur til landsins seint á 19. öld (Kristinn Magnússon, Hjörleifur Stefánsson, Þóra Kristjánsdóttir og Gunnar Bollason 2007, bls. 224).

Reynistaðaklaustur

Árið 1295 var stofnað nunnuklaustur á Reynistað. Klaustrið var rekið á staðnum allt til siðaskipta (Janus Jónsson 1887, bls. 251–255). Við yfirferð gripa fundust nokkrir gripir sem tengjast því.

Innsigli (Þjms. 1866-48) fannst í jörðu á Reynistað, það er 4,1 x 2,6 & 3 x 4,1 cm á stærð. Innsiglið er talið vera klaustur, eða kirkjuinnsigli frá um 1295–1550. Það er aflangt, oddmjótt til beggja enda og á því er mynd af Maríu sem heldur á Jesúbarninu. María ber kórónu og utan um hana eru súlur og burst. Efst á burstinni er lilja sem myndar kross. Liljan

Mynd 23: Klausturinnsigli frá Reynistað. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

var tákn Maríu meyjar. Undir myndinni af Maríu er mynd af munkum sem heldur höndum saman og horfir upp til Maríu eða til himins. Umhverfis myndirnar er leturlína sem enn hefur ekki verið lesin en hún mun vera á latínu og mjög skammstöfuð, að öllum líkindum hluti af bæn. Lík innsigli, bæði að lögun og myndefni eru varðveitt frá t.d. frá Englandi og Frakklandi en þau eru tímasett til 12–14. aldar.

Mynd 24: Kaleikur og patína frá Reynistað. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

Frá Reynistað er varðveittur **kaleikur** og **patína** (Þjms. 1911-17 og 1911-18) úr silfri með rómönsku lagi. Kaleikurinn er með hálfkúlu-myndaðri skál, hnúður og stétt eru kringlótt og skrautlaus. Hæð kaleiksins er 13 cm og vídd 10,6 cm. Patínan eru 12,3 cm í þvermál. Á barminum er leturlína:

+IN CORPVS XPI CONVERTITVR HOSTIA PANIS. Þar sem x er hefur fyrst verið grafið C, það hefur átt að verða með latneskum rithætti, en svo verið gert með hinum gríska (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur). Þessir gripir höfðu verið gylltir stuttu áður en þeir komu á safnið en voru þó áður með fornri gyllingu. Þessir gripir eru taldir vera ekki yngri en frá 12.–13. öld. Erfitt er að segja með vissu að kaleikurinn og patínan komi úr klaustrinu en árið 1525 var talið upp í úttekt „kalekar .v. med patinum“ (DI IX, bls. 320–321) en engum þeirra er þó lýst frekar.

Frá Reynistaðakirkju er varðveitt **alabastursaltaristafla** (Þjms. 1876-15). Altaristaflan er með tveimur hurðum, miðtaflan er 98 cm á breidd og 58,5 cm á hæð en nokkuð vantar ofan af. Hurðin vinstra megin er 35,5 cm að breidd en sú hægra megin 62 cm.; hæð þeirra er sú sama og miðtöflunnar. Dýptin er jöfn í miðtöflu og hurðum, 5 cm (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur). Skápurinn er smíðaður úr eik og eru níu hólf í honum. Í hólfunum eru alabastursmyndir og fyrir neðan þær eru áletranir með gotnesku lettri til útskýringar. Myndefninu var lýst í aðfangabók Þjóðminjasafnsins:

„Yzt í hurðinni vinstra megin stendur Sct petrus (Sanctus Petrus) og er mynd Pjeturs postula þar fyrir ofan; heldur hann á 2 lyklum í hægri hendi en bók í þeirri vinstri; þar næst: Captus est ihc (=i h s, þ.e.skammstöfun fyrir Jesus), og er þar yfir handtaka Jesú í Getsemane; hann er í miðju og Judas heldur vinstri hönd á hægri öxl hans, en fyrir aptan hann stendur Pjetur postuli og hefur slíðrað sverð sitt; liggur Malkus með afhöggnu hægra eyra fyrir fótum hinna. Einn hermannanna sjest bak við Jesúm, en þrír fyrir framan hann og hefur sá næsti þegar lagt hönd á hann, en sá fjarsti heldur uppi skriðljósi. - Þar næst: Flagillatus est ihc[þverstrík yfir c-inu]; Jesús er bundinn við stoð og fremja 4 böðlar húðstrýkinguna með kaðlasvipum. Þá kemur Bainlakis crucis, Jesús ber kross sinn og gengur kona fyrir aptan hann og ljettir undir byrðina; mun eiga að vera móðir hans og þetta átakanlega atriði vera uppfundið af þeim er hugsað hefur upp myndina. Með Jesú eru þrír böðlar og ber einn nagla 3, annar hamar. Því næst er miðmyndin: Crucifixus est ihc,krossfestingin, en af henni eru nú ekki nema 2 brot; móðir Jesú sjest og aðrar konur, sem venjulega eru sýndar við krossfestinguna, Jóhannes postuli og enn fremur maðurinn með sveppstöngina¹) og englar sem halda bikurum undir blóðdropana úr sárunum. Svo er :Depositus est ihc, ein af hinum svonefndu kvöldmyndum; Nikodemus og Jóseph frá Arimathíu eru að taka Jesúm af krossinum með aðstoð eins þjóna sinna; kona, víst

móðir Jesú, stendur hjá og grípur um hægri hönd Jesú. Þá kemur insta myndin í hurðinni hægra megin og er það önnur af kvöldmyndunum: Sepultus est ihc; Nikodemus og Jósep hafa kistulagt Jesúm; bak við kistuna er móðir hans og 2 aðrar konur og halda höndum á brjósti til bænar allar; enn fremur Jóhannes postuli, - með pálmablað eins og á krossfestingarmyndinni; fyrir framan kistuna krýpur kona og er smyrslaker fyrir framan hana; mun vera María frá Magdölum. Loks er Resurreccis dei [með þverstrik yfir e-inu]; Jesús stígur hægri fæti út úr kistunni og styður honum á einn varðmannanna, er liggur fyrir framan kistuna og heldur hendi undir kinn sjer; annar varðmaðurinn situr hjá og snýr sjer undan, en hinn þriðji stendur fyrir aptan og horfir á. Jesus hefur krossstöng í vinstri hendi með blæju á, en heldur hægri hendi upp til blessunar. Tveir englar með upplyptum höndum svífa fyrir aptan hann. - Yzt í þessari hurðinni er svo: Scs paulus (Sanctus Paulus), Páll postuli, með sínum einkennishlutum, bók í hægri og sverð í vinstri hendi; af honum er nú höfuðið.“ (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur)

Myndirnar eru að mestu leyti hvítar en leifar af ýmsum litum sjást enn. Altaristöflunnar er getið í máldaga frá Reynistaðaklaustri árið 1525 „altare .v. med þrennum buninge“ (DI.IX, bls. 320–321). Taflan er talin vera ensk og gerð nærri alabasturnámunum í Chellaston við Derby eða í Nottingham á Englandi á síðari hluta 15. aldar (Þór Hjaltalín, Júlíana Gottskálksdóttir, Sigríður Sigurðardóttir og Gunnar Bollason 2005, bls. 159).

Mynd 25: Alabastursaltaristafla frá Reynistað. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

Á Þjóðminjasafninu er varðveittur tveggja arma **altarisstjaki** (Þjms. 2010-5-6) sem talinn er vera frá 16. öld. Hann er forn að gerð og stíl og var sagður gamall í kirkjuúttekt árið 1884 (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur). Stjakinn er úr kopar og er þvermál stéttar 19 cm. Ljósalliljurnar eru festar á með á með steypum örmum sem líkjast aldinblómum eða laufum. Í úttekt Reynistaðaklausturs árið 1525 er getið um fjórar koparstikur (DI IX, bls. 320–321) en þeim ekki lýst frekar og er því erfitt að segja til um hvort að um einn þeirra sé að ræða.

Á Þjóðminjasafninu er varðveitt **altarisklæði eða kirkjutjald** (Þjms. 1881-164). Altarisklæðið er um 75 x 114 cm á stærð og á það eru útsaumaðar dýrlingamyndir. Klæðið er nokkuð skemmt og höfðu bútar verið klipptir úr því til að bæta göt á því. Nú er búið að færa búтана á þá staði sem þeir virtust upprunalega hafa verið. Klæðið er saumað með útskurðarsaumi sem einnig kallast varpsaumur (Elsa E. Guðjónsson 2003, bls. 47 – 49). Á

Mynd 26: Kirkjutjald frá Reynistað. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

klæðinu eru nöfn og myndir af dýrlingum, m.a. Þorláki helga, Ólafi helga Noregskonungi, heilögum Benedikt, heilögum Magnúsi Eyjajarli, heilögum Egidíusi og Hallvarði helga. Dýrlingarnir á klæðinu eru flestir norrænir. Kristján Eldjárn taldi líklegast að þarna væru samankomnir verndardýrlingar einhverrar tiltekinnar kirkju en sagði að hún finnst ekki á meðal íslenskra kirkna. Hann telur einnig mögulegt að þarna séu samankomnir þeir dýrlingar sem hafa verið árnaðarmenn einhvers eins manns (Kristján Eldjárn 1962). Þess má geta að í Reynistaðaklaustri árið 1525 var einnig Ólafslíkneski og Þorlákslíkneski (DI IX, bls 320-321).

Á klæðinu er nafn Solveigar Rafnsdóttur (dotter í reynenese) en hún var síðasta abbadísín í Reynistaðarklaustri á árunum 1508–1551. Virðist sem abbadísín hafi saumað klæðið sjálf eða að það hafi verið saumað fyrir hana en það er komið til safnsins frá Skarðskirkju á Skarðsströnd. Til er bréf Sigurðar málara til Guðbrands Vigfússonar frá 1. desember 1858 þar sem hann fjallar um klæðið. Þar segir að hann hafi fengið klæðið á Skarði og að það hafi án efa upprunalega verið kirkjulangtjald en ekki reffill. Þau héngu fyrir neðan reffilinn og er mjög sjaldgæf. Hann lýsir klæðinu og segir einnig að hann viti hér um bil hver hafi saumað það.

„auk þessa stendur á því með múnkalettri „dóttir í Reyninesi,, og á öðrum klofningnum „Abbadís Solve(ig)“ og er hér líklega meint sú Sólveig er var seinasta abbadís á Reynistað aðra abbadís

þekki eg ekki með því nafni líka er „dóttir í Reyninesi“ rétt á undan á sama tjaldinu og bendir það á að þessi abbadís og einhver nunna á Stað í Reyninesi hafi saumað þettað tjald, sé þettað rétt þá er það mjög merkileg“ (Sigurður Guðmundsson 1858).

Ekki er vitað hvenær né hvers vegna klæðið endaði í Skarðskirkju en til er þjóðsaga um að ein af nunnunum í Reyninesi, Þuríður að nafni, hafi flúið frá klaustrinu vestur í Dali að Skarði. Þuríður er sögð hafa verið laundóttir Jóns biskups Arasonar og að hann hafi viljað að hún yrði í klaustrinu. Hún hafi aftur á móti viljað ráða sér sjálf og hafi Sólveig abbadís verið ósátt með það. Þuríður á jafnvel að hafa átt barn í klaustrinu. Vegna þessa er hún sögð hafa flúið til Þorleifs Pálssonar að Skarði (Páll E. Ólason 1919, bls. 133). Gæti dúkurinn því ef til vill hafa komið með henni að Skarði. Þó verður að segjast að öllu líklegra er að dúkurinn hafi verið seldur eða gefinn Skaðskirkju, ef til vill eftir siðaskipti. Ekki er hægt að sjá á úttekum Skarðskirkju hvenær klæðið kom þangað en Elsa E. Guðjónsson segir þó að það sé talið upp í vísitasíu þar árið 1675. Þar er talið upp altarisklæði með varpsaum (Elsa E. Guðjónsson 2003, bls. 47-49). Eldri úttektir lýsa ekki klæðunum og er því ekki hægt rekja það frekar þar.

Í Reynistaðaklaustri er getið um bríkkarklæði árið 1525 (DI IX, bls. 320–321) og í Gíslamáldaga frá 1570 um þrjú altarisklæði og einn lektaradúk (DI XVI, bls. 593–594). Þessum klæðum er ekkert lýst frekar, hvorki gerð þeirra né myndefni og er því erfitt að segja til um hvort að klæðið hafi verið lengi í Reynistaðaklaustri.

Saurbæjarklaustur

Saurbæjarklaustur var stofnað um aldamótin 1200. Lítið er vitað um sögu klaustursins og er hún nokkuð óljós. Rekstrartími klaustursins varð mjög skammur en því var lokað 1224 og hafði því eingöngu verið starfrækt í um 24 ár. Á rekstrartímanum gegndu þrír menn stöðu ábóta (Janus Jónsson, 1898, bls. 240–241). Við þessa yfirferð gripa fundust ýmsir gripir úr Saurbæjarkirkju fá miðöldum t.d. róða og nokkur líkneski en allir þeir gripir eru hins vegar aldursgreindir til yngri tíma en til 13. aldar.

Skriðuklaustur

Skriðuklaustur var rekið frá 1493–1554. Árin 2002–2012 fór fram viðamikill fornleifa-uppgröftur á rústum þess. Nærri 14.000 gripir fundust við uppgröftinn, gripir sem tengdust daglegu lífi í klaustrinu sem og trúarlegir gripir, t.d. **perlur, brot af steindu gleri, kufl og altarissteinn**. Þá fannst einnig **keramiksbrot úr lúðri** sem hefur verið notaður til að kalla til tíða. Til viðbótar við þá gripi sem fundust við uppgröftinn eru varðveittir nokkrir gripir sem gætu hafa tilheyrt klaustrinu.

Líkneski af heilagri Barböru fannst í mörgum brotum við uppgröftinn. Fyrstu brotin fundust árið 2006 í kirkjukórnum. Andlit hennar fannst síðan árið 2007 í klausturhúsunum, við eldhúsið. Brotin voru límd saman og er líkneskið nærrí 30 cm hátt. Líkneskið er úr terrakottaleir og var framleitt í Utrecht í Hollandi á 15. öld. Í leirnum má sjá fingraför þess sem bjó það til. Heilög Barbara tilheyrði hópi 14 dýrlinga sem vernda áttu gegn tíðum farsóttum miðalda en hlutverk hennar var að vernda gegn sóttþita (Steinunn Kristjánsdóttir 2012, bls. 97–100). Það að höfuð líkneskisins fannst í

Mynd 27: Heilög Barbara frá Skriðuklaustri. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

öðru húsi heldur en búkurinn gæti verið vísbending um að það hafi verið brotið viljandi við siðaskiptin.

Mynd 28: Maríulíkneski frá Skriðuklaustri. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

Á Þjóðminjasafninu er varðveitt **Maríulíkneski** (Þjms. 1950-145) sem talið er hafa staðið í klausturkirkjunni á Skriðu sem var á þeim tíma helguð Maríu mey og hinu heilaga blóði. Líkneskið er 71 cm á hæð, gert úr eik og er vel varðveitt. María situr á stól með kórónu á höfði og með vinstri hönd heldur hún á Jésúbarninu. Í hægri hönd hefur hún haldið á einhverju sem nú er horfið, e.t.v veldissprota. Aðra hönd vantar einnig á Jésú. Upprunalega hefur líkneskið líklega verið málað, en um það sjást lítil merki.

Líkneskið kemur úr einkasafni enska kaupsýslumannsins Pike Ward sem eignaðist marga gamla gripir héraðs um aldamótin 1900. Þjóðminjasafnið fékk líkneskið svo í sína vörslu árið 1950. Eina heimildin sem tengir líkneskið við Skriðuklaustur er stutt frásögn sem Ward skrifaði:

Þegar Ísland hvarf frá kaþólskri trú til Lútherstrúar urðu menn að eyðileggja allar myndir af Maríu mey - og er bóndinn á Klaustri við Lagarfljót var að endurbyggja fjós sitt og reif niður vegg þess gamla, fann hann þetta líkan af Maríu mey og skírnarfont. Þessir hlutir voru sendir til Reykjavíkur en ég komst yfir Maríulíkanið eftir talsvert þref (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur).

Ekki fylgir sögunni hvenær þetta fjós var endurbyggt en ekki er líklegt að veggir fjóssins hafi staðið frá klausturtíma til um 1900. Ekki eru til varðveittar úttektir kirkjunnar frá klausturtíma en úttektir frá 17. og 18. öld greina frá Maríulíkneski í kirkjunni. Líkneskisins er þó ekki getið í elstu varðveittu úttektum kirkjunnar frá 1598 og 1610. Þetta gæti rennt stoðum undir frásögnina, þ.e. að líkneskið hafi verið falið í veggnum við siðaskipti en að það kunní seinna að hafa fundist og verið komið aftur fyrir í kirkjunni.

Kinga úr látúni (Þjms. 7229/1916-168) fannst í jörðu á Skriðuklaustri við upphaf 20. aldar. Hún er kringlótt og 4,5 cm að þvermáli með gagnskornu verki. Skrautverkið sýnir blóm með greinum í sívalningum og einnig ihs, upphafsstafir Jésú Krists (Iesus Hominum Salvator). Hún hefur verið aldursgreind til 13.–14. aldar (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur), en gæti vissulega verið komin úr klaustrinu, jafnvel þó hún sjálf gæti verið nokkuð eldri.

Mynd 29: Kinga frá Skriðuklaustri. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

Mynd 30: Kaleikur og patína frá Klyppsstaðakirkju. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

Kaleikur og patína eru varðveitt á Þjóðminjasafni (Þjms. 7085/1916-8). Gripir þessir eru frá Klyppsstaðakirkju í Loðmundarfirði en eru sagðir koma úr klaustrinu á Skriðu. Gripirnir eru með gotnesku lagi og eru algylltir nema skálin á kaleiknum, hún er yngri og sögð smíðuð af Guðmundi Sigmundssyni (1787–1863) (Þór Magnússon 1996, bls. 47). Kaleikurinn er 18,4 cm á hæð

og skálin 9,5 cm dýpt. Hnúður kaleiksins er sexstrendur með fjögurra blaða blómi á hornum. Patínan er slétt og einföld en á barminn er grafinn kross. Neðan á botninn er grafin á hann

gagnstungin hönd. Patínan er 14,2 cm að þvermáli. Gripirnir eru taldir ekki yngri en frá 1500 og útlendir að uppruna (Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur).

Viðeyjarklaustur

Viðeyjarklaustur var stofnað árið 1226 að undirlagi Þorvaldar Gissurarsonar og Snorra Sturlusonar og starfrækt til siðaskipta (Janus Jónsson, 1887, 241–250). Árin 1987–1996 fór fram viðamikill björgunaruppgröftur norðan við Viðeyjarstofu. Þar komu í ljós ýmsar byggingar frá hinum ýmsu tímum, t.d. skáli og kirkja og einnig hluti af byggingu sem líklega er hluti af klausturhúsum. Mikill fjöldi gripa kom upp við rannsóknina, sumir þeirra eru af trúarlegum toga og er vert að fjalla um hér.

Brotið **líkneski af Dórótheu** fannst í uppmokstri þegar verið var að grafa fyrir vélargeymslu en það er um 60 m frá uppgröftrinum. Líkneskið er brotið við öxl og brjóst, mögulega hefur það verið viljaverk við siðaskipti. Líkneskið er af konu sem heldur á körfu með ávöxtum og í hinni hendinni virðist hún halda á opinni bók. Það er því hægt að segja að þetta sé líkneski af dýrlingnum Dórótheu en hún var oftast sýnd með körfu fulla af ávöxtum og blómum. Stundum er hún einnig sýnd með blómakórónu en höfuð líkneskisins hefur ekki fundist. Dóróthea var mjög vinsæl í Evrópu á miðöldum og er verndardýrlingur garðyrkju en einnig t.d. bruggara og ástar.

Mynd 31: Dórótheulíkneski frá Viðey. Mynd: Vala Gunnarsdóttir.

Við uppgröftinn fundust fimm **altarissteinar**. Eins og fyrr segir voru altarissteinar aðeins notaðir í kaþólskum sið og voru algengir hérlendis. Lög kaþólsku kirkjunnar kröfðust þess að ef ekki var kostur á að hafa steinaltari skyldu vera til staðar þar til gerðir altarissteinar sem væru vígðir af annað hvort biskup eða ábóta í umboði páfans (Magnús Már Lárusson, 1956, 114–115). Altarissteinarnir úr Viðey fundust í mismunandi mannvirkjum. Þeir eru svipaðir að stærð eða um 3,8- 6,9 cm á lengd og 0,6 -1 cm í þvermál. Fjórir steinanna eru úr erlendri bergtegund, þrjár þeirra eru úr rauðum porfýr og einn úr grænum porfýr. Fimmti steinninn er úr léttari bergtegund og líklegast úr innlendum efnivið (Hildigunnur Skúladóttir, 2011, bls. 15–16).

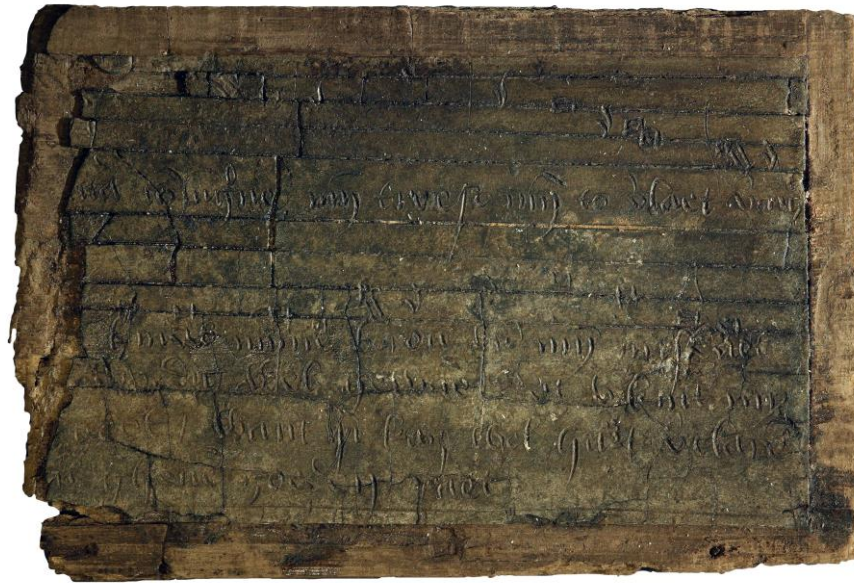
Í Viðey fundust 53 **bænaperlur**, af þeim hefur tekist að aldursgreina tólf og eru þær allar frá klausturtíma eða frá 13. eða 14.–16 öld. Tíu þeirra eru úr rafi, ein úr beini og ein úr óþekktu efni. Á kaþólskum tíma voru perlur notaðar í trúarlegu samhengi, í svokölluð

talnabönd sem menn notuðu meðal annars við bænahald og hugleiðslu (Elín Ósk Hreiðarsdóttir 2005, bls. 5 og 204).

Tveir **krossar** fundust í sitt hvoru mannvirkinu í uppgreftinum. Annar krossinn er úr beini og er gat efst á honum. Armarnir eru breiðir og stuttir en mjókka inn að miðju (Margrét Hallgrímsdóttir, 1993, bls. 99). Annar krossinn fannst í jarðlagi sem hefur verið aldursgreint til 13. aldar og er því frá klausturtíð (Margrét Hallgrímsdóttir, 1993b, bls. 63). Nokkuð stór steinkross, um 30 x 30 cm á stærð fannst síðan í vegg mannvirkis sem byggt var á 18. öld (Margrét Hallgrímsdóttir 1987, bls. 22). Krossinn sjálfur gæti þó vel verið frá klausturtíð en líkt og fyrr getur er erfitt að aldursgreina krossa. Eru þeir til frá næstum öllum tímum á Íslandi.

Svokallaðar **vaxtöflur** fundust í tveimur mannvirkjum í Viðey, fimm fundust í skála og ein í búi (Margrét Hallgrímsdóttir 1989, bls. 20). Vaxtöflur voru notaðar til að skrifa stutta texta og sendibréf. Á töflurnar var ritað með einhverskonar stíl og hægt var að slétta vaxið og nota þær aftur og aftur (Margrét Hallgrímsdóttir 1993b, bls. 85). Þær vaxtöflur sem hafa fundist á Norðurlöndum tengjast yfirleitt klaustrum og kirkjum en þær hafa einnig verið til á bæjum skriflærðra (Þórður Tómasson 1983, bls. 103–107).

Mynd 32: Vaxtafla frá Viðey. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

Töflurnar fimm sem fundust í skála voru í skreyttum leðurhylkjum með laufamynstri. Þær voru svipaðar að stærð og eru líklegast úr birki. Leifar af vaxi er á töflunum þar sem lettri hefur verið þrykkt á. Sérfræðingum hefur tekist að ráða úr lettrinu á sumum töflunum en á öðrum er það ógreinilegt. Á töflu 2 er letur greinanlegt á annarri hliðinni en það er hollensk

skrift og framhald af Mariúkvæði á vaxtöflu 5. Á vaxtöflu 3 stendur á íslensku „guð veri með þér“ en það var oft skrifað í upphafi sendibréfs. Á hinni hliðinni er vaxið farið af. Á þessari töflu er yngsta letrið og er líklegast frá fyrri hluta 16. aldar. Á töflu 4 er latína og hefur skriftin verið greind til 15. aldar. Þar er um að ræða texta um þjáningar Krists á annarri hlið og útreikninga á hinni. Á vaxtöflu 5 er upphaf Mariúkvæða og er hollenskt letur frá 15. öld. Engar vaxleifar voru á sjöttu vaxtöflunni en hún var ekki í leðurhylki eins og hinar þegar hún fannst. Þessi tafla er lengri og mjórri en hinar og á hana hafa verið skornar rákir þvers og krus (Margrét Hallgrímsdóttir 1991, bls. 111–115). Ekki er getið um töflurnar í úttekkt frá 1367 en þær eru líklega yngri en það.

Athyglisvert er að eingöngu jarðfundnir gripir fundust frá Viðeyjarklaustri í þessari yfirferð. Heimildir segja frá því að ráðist hafi verið inn í Viðeyjaklaustur við siðaskipin og hafi verið rústað (sjá t.d. DI X, bls. 479). Ef til vill er það ástæðan fyrir þessum skorti. Að auki brann Viðeyjarkirkja árið 1497 og hefur klaustrið líklega tapað ýmsum dýrgripum þá.

Þingeyraklaustur

Þingeyraklaustur var formlega stofnað árið 1133 og var starfrækt þar munkaklaustur af Benediktsreglu (Gunnar Karlsson 2008; Helgi Þorláksson 2008). Það er yfirleitt talið vera fyrsta klaustrið á Íslandi vegna farsæls reksturs í rúmar fjórar aldir. Þingeyraklaustur varð mjög auðugt og var það rekið allt til ársins 1551 (Janus Jónsson 1887, bls. 182, 200). Nokkrir gripir eru varðveittir til dagsins í dag sem taldir eru úr klaustrinu.

Á Þjóðminjasafni er varðveitt **altarisbrík úr alabastri** (Þjms. 2010-36-1) frá Þingeyraklausturskirkju. Hún er talin hafa verið gerð í Nottingham á Englandi um 1470. Umgerðin og lágmyndin yfir bríkinni, sem sýnir upprisu Krists, er seinni tíma verk og er eftir Guðmund Pálsson (1830–1884) myndskera. Vængirnir eru löngu glataðir, árið 1783 segir í vísitasíu að bríkin sé víða brotin og biluð. Myndefni bríkurinnar er margþætt en þar má sjá píslarvætti Krists, erkiengla, húðstrýkingu Jésú og upprisu Jésú (Guðrún Harðardóttir, Guðrún Jónsdóttir, Þór Magnússon og Gunnar Bollason 2006, bls. 286–289). Í úttekkt klaustursins frá árinu 1525 er talin upp: „Brik med alabastrum ýfer hǽaltare“. Ekki er til eldri varðveitt úttekkt yfir gripi klaustursins og er því ekki ljóst hvenær bríkin var komin í klaustrið.

Mynd 33: Altarisbrík frá Þíngeyrakirkju. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

Kristján Eldjárn hafði eftir Jóni Pálmasoni að eitt sinn hefði átt að selja bríkina úr landi:

„Sagði mér Jón bondi Pálmason, að eitt sinn hefði átt að selja bríkina úr landi, og var hún flutt út í Höfðakaupstað. Á leiðinni skemmdist hún svo, að kaupin gengu til baka. Var bríkin þá flutt heim aftur. Var hún yfir altari í Ólsenkirkju og flutt í kirkju Ásgeirs. En ofan á hana smíðaði síðan Guðmundur Pálsson bíldur tréskurðarmynd, er táknar himnaför krists, og skar auk þess rósasveig úr tré utan um báðar töflurnar í einu lagi., (Jón Eyþórsson 1964, bls 179).

Ekki er ljóst hvort að þessi saga er sönn en Jón þessi heyrði af þessu frá gömlum manni sem hafði búið lengi á staðnum. Bríkin var ekki talin upp í kirkjulýsingunni um hina nýbyggðu Þíngeyrakirkju árið 1878 (Sigm. Guðmundsson 1878) og telja því sumir að sögnin sé sönn. Kristján Eldjárn sagði þó að bríkin hafi verið í torfkirkju Björns Ólsens og flutt þaðan í kirkju Ásgeirs sem enn stendur í dag en ekki fylgir sögunni hvenær þessi sala á bríkinni á að hafa farið fram.

Á Þjóðminjasafninu er varðveittur **hökull** (1879-28) frá Þíngeyraklausturskirkju. Hann er aldursgreindur frá 1000–1500. Í úttekt klaustursins frá 1525 eru taldir upp átta betri höklar og sjö lélegri (DI IX, bls. 312–313). Hökullinn er úr bláu flaueli og eru stjörnur víðs vegar á honum. Hökullinn er fódraður með rauðleitu hörlérepti. Framan á höklinum er útsaumaður borði með silki- og gullsaum. Myndirnar sýna helga menn, efst virðist vera postulinn Jóhannes en hann heldur á bikar í hægri hendi. Fyrir miðju er maður með húfu sem líkist páfamítri og neðst er Andrés postuli með skákrossinn sem einkennir hann. Á efstu myndina

vantar á efsta hlutann og virðist sá bútur vera efst á krossinum á bakhliðinni. Á myndunum á krossinum má sjá Maríu með Jésúbarnið. Fyrir neðan er sama myndin af Andrésí og á framhliðinni en í öðrum litum. Neðst er svo mynd af kvenlegri persónu en ekki er ljóst hver hún er. Mattías Þórðarson sem ritaði um hökullinn í aðfangabók Þjóðminjasafnsins bendir á að borðarnir virðist vera af kantarakápu og hafi ekki verið gerðir fyrir þennan hökul. Hann efaðist þó ekki að hökullinn væri frá klaustrinu þar sem að blái litur hökulsins sé ekki neinn af þeim litum sem skyldi hafa á messufötum í seinni tíð en slíkt hafi þó verið algengt á kaþólskum tíma (Menningarsögulegi gagnagrunnurinn Sarpur). Í áttunda bindi bóka-raðarinnar um Kirkjur Íslands segir að freistandi

Mynd 34: Hökul frá Þingeyrakirkju. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

sé að ætla að hökullinn sé sá sami og séra Ólafur Gíslason segir að Katarína ekkja Lauritz Gottrups hafi gefið kirkjunni. Sá hökul hafði verið gerður úr brúðarkjól hennar og var úr „bláu damaski, alsettur gullnum rósum, krossinn var úr rauðu, sjaldgætu túbín-silfri, og voru ekta gullgalónur kniplaðar beggja megin á krossinn, utan og innan. Þennan hökul gaf hún kirkjunni er hún var orðin ekkja og er hann var nýr þótti mönnum hann fágætasti hökullinn í landinu“. Reyndar segir einnig að lýsing séra Ólafs á höklinum passi ekki alveg við hökulinn en frásögnina skrifar hann nær 60 árum eftir að hann dvaldist á Þingeyrum og hefur e.t.v. eitthvað skolast til í minni hans þegar frásögnin var rituð (Guðrún Harðardóttir, Guðrún Jónsdóttir, Þór Magnússon og Gunnar Bollason 2006, bls. 300–302). Menn eru þó sammála um að skrautborðinn á höklinum sé frá klausturtíð.

Í Undirfellskirkju er **klukka** (2010-35-14) frá árinu 1527, hún var lánuð þangað frá Þingeyrakirkju eftir bruna í Undirfellskirkju árið 1913. Á klukkunni er áletrun með gotneskum upphafsstöfum svipuðum munkaletri: IG BEN GHEGOTEN INT IAER M CCCCC XX VII, þ.e. „Ég er steipt árið 1527. Hún er talin vera hollensk, er nokkuð lág miðað við vídd og er að þvermáli neðst 25 cm (Gunnar Bollason 2006, bls. 253–254). Í úttekt Þingeyrakirkju frá árinu 1525 eru taldar upp átta vænar bjöllur og þrjár smábjöllur (DI IX, bls. 312–313) en þeim er ekki lýst frekar til samanburðar.

Árið 1942 var keypt til Þjóðminjasafnsins frá Þingeyrakirkju lítil **kirkjuklukka** (Þjms. 1307) úr kopar sem talin er vera frá 15.–16. öld. Hún var þá sögð hafa komið til Þingeyrakirkju frá annarri kirkju og er því líklega ekki úr klausturkirkjunni á Þingeyrum.

Þykkvabæjarklaustur

Á Þykkvabæ var rekið klaustur árin 1168–1548. Erfitt reyndist að finna gripum sem gætu tengst því og er ástæða þess mögulega að finna í gömlum heimildum. Úttektir frá klausturtíð sýna að klaustrið var mjög auðugt af gripum en sögur herma að við siðaskipti hafi skrúðinn verið fluttur á brott „var sagt að allir skrudinn hefði þaðan hafður verid til Bessastada. og ein klukka hafði þar verið borin ä v hestum burt oc annad otal gripa oc gersema“ (Safn til sögu, 5. bindi, bls. 113). Þegar að Árni Magnússon kom að Þykkvabæjarklausturskirkju rúmum 150 árum síðar voru þar tvö koparljón (vatnskarlar), tvær gamlar klukkur og eitt lítið skrín „Eingin fleiri gömul utensilia og eingar bækur“ (Jón Þorkelsson 1921-1923, bls. 34). Það getur því vel verið að gripir kirkjunnar hafi í raun verið sendir til Bessastaða og þaðan líklega áfram til Danmerkur. Engir miðaldagripir eru varðveittir frá Bessastöðum sem gætu mögulega komið frá Þykkvabæjarklaustri.

Þó er vert að nefna **útskorið skraut** (Þjms. 4667/-1899-138) gagnskorið og rauðmálað, sem prýddi prédikunarstól í eldri kirkju á staðnum. Stóllinn var síðast í kirkjunni á Búlandi í Skaftártungu en hann var seldur þangað frá Þykkvabæjarklaustri árið 1874. Um hann er þá skrifað: „mjög fallegur með snilldarlega

Mynd 35: Útskorið skraut frá Þykkvabæjarklaustri. Mynd: Þjóðminjasafn Íslands.

útskornum rauðmáluðum spjöldum á 6 vegum hand, og hvítum farva undir hverju þeirra“. Fjalirnar eru gamallegar og er möguleiki er á því að þær hafi verið endurnýttar í predikunarstólinn því fangamark Björns bónda Jónssonar á Búlandi er greipt í þær (Menningar sögulega gagnasafnið Sarpur, aðfang 1899-138). Eins komu predikunarstólar ekki til sögunnar fyrr en með predíkuninni eftir siðaskipti og lokun klaustranna.

Til er heimild um altarisklæði og messingkross frá Þykkvabæ sem sent var að utan en skilað aftur til Íslands árið 1821 (Frásögur um fornaldarleifar, bls. 102). Ókunnugt um afdrif

Þessara gripa en þeim var ekki lýst frekar og því illgert að bera þá saman við varðveitta gripi á Þjóðminjasafninu.

Túlkun og úrvinnsla

Ljóst er að íslensku klaustrin hafa verið mjög auðug af gripum og öðrum eignum. Flestir af þessum gripum hafa glatast í gegnum tíðina til dæmis vegna kirkjubruna og annarra ófara. Þó fundust ýmsir gripir við þessa yfirferð sem víst er að komi úr klaustrunum og enn aðrir sem mögulega tengjast þeim. Ýmsir gripir voru fluttir til Danmerkur en aðrir hafa varðveist á Íslandi til okkar tíma.

Ekki er ljóst hvort að mikið var um það að Íslendingar hafi eyðilagt kaþólska gripi en með siðaskiptunum var átrúnaður á dýrlinga bannaður. Þó er ljóst að Gizur Einarsson biskup hafði áhyggjur af þessu og hvatti til þess að fjarlægja þessa gripi. Mögulega eru brotnu líkneskin frá Viðey og Skriðuklaustri sönnun á þess lags eyðileggingu en algengt var þá að brjóta höfuðin af líkneskjum. Annað dæmi um þessa eyðileggingu er ef til vill að finna í Klaustur-Maríu frá Skriðuklaustri sem er sögð hafa fundist í vegg útihúss. Mögulegt er að þar hafi menn verið að forða henni frá eyðileggingu. Önnur nokkuð langsóttari kenning er um hornsteina kirkjunnar í Hítardal. Sumir telja að á klausturtíma hafi steinarnir átt að sýna andlit dýrlinga en með tímanum hafi menn byrjað að tala um þá sem Bárð og Hít. Með þessu hafi menn þá ef til vill verið að afmá kaþólskuna í burtu úr kirkjunni, án þess þó að rífa hana sjálfa niður, enda voru steinarnir í grunni kirkjunnar. Annað sem vert er að nefna í þessu samhengi sem ekki hefur verið fjallað um hér er dómur yfir Helgu Sigurðardóttur árið 1551 en hún var fylgikona og barnsmóðir Jóns Arasonar Hólabiskups. Helga var sökuð um að hafa með leynd dregið til sín gull og silfur Jóns Arasonar og/eða Hólakirkju (DI XII, bls. 315-317). Hafi Helga í raun verið sek um þetta mætti ímynda sér að þar hafi hún verið að forða gripunum frá því að vera sendir úr landi. Eða ef til vill taldi hún sig eiga rétt á þessum gripum en þó var hún ekki kona Jóns samkvæmt lögum og hefði því tæpast átt að erfa hann.

Forvitnilegt er að varðveittar eru fimm alabastursaltaristöflur frá klausturstöðunum. Í Evrópu allri hafa varðveist um 74 altaristöflur með alabastri. Þar af eru sjö frá Ísland, þ.e frá Hítardal á Mýrum, Hólum í Hjaltadal, Kirkjubæ í Hróarstungu, Munkaþverárklaustri, Möðruvöllum í Eyjafirði, Reynistaðaklaustri og Þingeyraklaustri (Bera Nordal 1985, bls. 92). Samkvæmt úttektum átti Þykkvabæjarklaustur einnig tvær alabastursbríkur árið 1523-1526, önnur þeirra er sögð lítil (DI IX, bls. 189-192) en þær eru að öllum líkindum glataðar í dag. Við þessa rannsókn fundust engir varðveittir gripir Þykkvabæjarklaustri og Viðeyjarklaustri

þrátt fyrir langan og farsælan rekstur þeirra klaustra. Ef til vill eru skýringar á þessu að klaustrið í Viðey var eyðilagt við siðaskiptin og skróðinn úr Þykkvabæjarkirkju sagður hafa verið sendur til Bessastaða en einnig gæti verið um tilviljun að ræða úr hvaða klaustrum gripir varðveittust. Ljóst er að mikill fjöldi gripa var sendur utan í gegnum tíðina og til er listi yfir íslenska gripir á Þjóðminjasafni Dana. Á þeim lista eru ýmsir kirkjugripir þar sem upprunastaðar er ekki getið, t.d. gripir úr góðmálmum, kirkjuklæði og korporólshús. Gætu því einhverjir þeirra verið komnir úr klaustrunum en erfitt er að rekja það. Gamlar úttektir lýsa gripunum lítið og er því ekki hægt að bera þessa gripir saman við heimildirnar. Við sumu gripum á listanum stendur að þeir hafi ekki fundist við yfirferð árið 1918 og virðast því glataðir í dag. Jafnframt fundust heimildir um gripir staðsetta á Íslandi á seinni öldum sem nú finnast ekki. Það virðist því sem að margir af þessum merku gripum hafi tapast á síðustu 100-200 árum þrátt fyrir að hafa varðveist gegnum óróa siðaskiptanna, eldsvoða og kirkjufok svo eitthvað sé nefnt.

Heimildaskrá

Árni Björnsson, Guðmundur L. Hafsteinson og Þór Magnússon (2010). Helgafellskirkja. *Kirkjur Íslands. Friðaðar kirkjur í Snæfells- og Dalaprófastsdæmi I*, 15. bindi, bls. 86–122. Ritstjórar: Jón Torfason og Þorsteinn Gunnarsson. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.

Bera Nordal (1985). Skrá um enskar alabastursmyndir frá miðöldum sem varðveist hafa á Íslandi. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1985*, bls. 85–130.

Bera Nordal (1994). Alabastur frá Hítardal. *Gersemar og þarfaping*, bls. 68–69. Ritstjóri: Árni Björnsson. Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands og Hið íslenska bókmenntafélag.

Brynjúlfur Jónsson (1908). Rannsóknir fornleifa sumarið 1907. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*, bls. 9–31. Reykjavík.

Diplomatarium islandicum II (1893). Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag.

Diplomatarium islandicum III (1896). Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag.

Diplomatarium islandicum IV (1897). Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag.

Diplomatarium islandicum IX (1909–1913). Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.

Diplomatarium islandicum V (1899–1902). Kaupmannahöfn og Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.

Diplomatarium islandicum VII (1903–1907). Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.

Diplomatarium islandicum VIII (1906–1913). Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.

Diplomatarium islandicum XI (1915–1925). Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.

Diplomatarium islandicum XIII (1933–1939). Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.

Diplomatarium islandicum XV (1947–1950). Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.

Diplomatarium islandicum XVI (1952–1972). Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.

Eggert Ólafsson (1726–1768). *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferðir þeirra á Íslandi árin 1752–1757 / samin af Eggert Ólafssyni; íslenskað hefur Steindór Steindórsson frá Hlöðum*. Reykjavík: Örn og Örlygur.

Eldfim saga Möðruvalla (2001). *Morgunblaðið*, 16. desember 2001.

Elín Ósk Hreiðarsdóttir (2005). *Íslenskar perlur frá víkingaöld: með viðauka um perlur frá síðari öldum*. MA ritgerð: Háskóla Íslands, Sagnfræði- og Heimspekideild, Reykjavík.

Elsa E. Guðjónsson (2003). *Íslenskur útsaumur*. Kópavogur: Elsa G. Guðjónsson.

Frá Möðruvöllum í Hörgárdal (1933). *Lögberg*, 26. janúar 1933, bls. 2.

Frásögur um Fornaldarleifar 1817–1823, Fyrri hluti (1983). Sveinbjörn Rafnsson bjó til prentunar. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar.

Frásögur um Fornaldarleifar 1817–1823, Síðari hluti (1983). Sveinbjörn Rafnsson bjó til prentunar. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar.

Grell, Ole Peter (1995). *The Scandinavian Reformation: From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*. Cambridge: Cambridge University press.

Guðrún Harðardóttir, Guðrún Jónsdóttir, Þór Magnússon og Gunnar Bollason (2006). *Kirkjur Íslands. Friðaðar kirkjur í Húnavatnsprófastsdæmi II*, 8. bindi. Ritstjórar: Jón Torfason, Þorsteinn Gunnarsson. Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands, Húsafriðunarnefnd, Fornleifavernd ríkisins, Biskupsstofa.

Guðrún Harðardóttir, Stefán Örn Stefánson og Gunnar Bollason (2007). Munkaþverárkirkja. *Kirkjur Íslands. Friðaðar kirkjur í Eyjafjarðarprófastsdæmi II*, 10. bindi, bls. 196–240. Ritstjórar: Jón Torfason, Þorsteinn Gunnarsson. Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands, Húsafriðunarnefnd, Fornleifavernd ríkisins, Biskupsstofa, Minjasafnið á Akureyri og Byggðasafn Dalvíkur.

Gunnar Bollason (2006). Undirfellskirkja. Gripir og áhöld. *Kirkjur Íslands. Friðaðar kirkjur í Húnavatnsprófastsdæmi II*. 8. bindi. Ritstjórar: Jón Torfason, Þorsteinn Gunnarsson. Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands, Húsafriðunarnefnd, Fornleifavernd ríkisins og Biskupsstofa.

Gunnar Karlsson (2008). Stofnár Þingeyraklausturs. *Saga* 46 (1), bls. 159–167.

Helgi Þorláksson (2008). Þorgils á Þingeyrum. Um upphaf Þingeyraklausturs. *Saga* 46 (1), bls. 168–180.

Henderson, Ebenezer (1957). *Ferðabók: frásagnir um ferðalög um þvert og endilangt Ísland árin 1814 og 1815 með vetursetu í Reykjavík*. Snæbjörn Jónsson þýddi. Reykjavík: Snæbjörn Jónsson.

Hildigunnur Skúladóttir (2011). *Helgigripir úr kaþólskri trú. Varðveittir altarissteinar á Íslandi*. BA ritgerð: Háskóla Íslands, Sagnfræði- og Heimspékideild, Reykjavík.

Hítardalskirkja lögð niður (1884). *Ísafold*. 44. tölublað, 5. nóvember 1884, bls. 173.

Janus Jónsson (1887). Um klaustrin á Íslandi. *Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*, bls. 174–265.

Jóhannes Geir Gíslason (2015). Vefpóstur þann 15. október 2015.

Jón Eyþórsson (1964). *Austur-Húnavatnssýsla*. Reykjavík: Ferðafélag Íslands.

Jón Þorkelsson (1921–1923). Um klaustrin. Eptir Árna Magnússon. *Blanda*, bls. 32–47.

Kålund, Kristian P.E. (1877–1882). *Bidrag til en historisk-topografisk beskrivelse af Island*. Kaupmannahöfn: Gyldendal.

Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551–1555 (1885–1886).
Kaupmannahöfn: C.F. Bricka.

Kirkja og kirkjuskrúð. Miðaldakirkjan í Noregi og á Íslandi. Samstæður og andstæður (1997)
Ritstjóri: Lilja Árnadóttir. Reykjavík: Norsk Institutt for Kulturminneforskning og
Þjóðminjasafn Íslands.

Kristinn Magnússon, Hjörleifur Stefánsson, Þóra Kristjánsdóttir og Gunnar Bollason (2007)
Möðruvallakirkja í Hörgárdal. *Kirkjur Íslands. Friðaðar kirkjur í Eyjafjarðarprófastdæmi I*,
9. bindi. Ritstjórar: Jón Torfason, Þorsteinn Gunnarsson. Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands,
Húsafríðunarnefnd, Fornleifavernd ríkisins, Biskupsstofa, Minjasafnið á Akureyri og
Byggðasafn Dalvíkur.

Kristján Eldjárn (1962). Hálf tylft helgra manna. *Hundrað ár í Þjóðminjasafni*. 18. þáttur.
Reykjavík: Menningarsjóður.

Kristján Mímisson og Bjarni F. Einarsson (2009). „Ora et labora“ Efnisveruleiki klausturlífs á
Kirkjubæjarklaustri. *Endurfundir*, bls. 44–57. Ritstjórar: Guðmundur Ólafsson og Steinunn
Kristjánsdóttir. Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands.

Lögmanssannáll (1888). *Islandske Annaler indtil 1578*, bls. 231–296. Gustav Storm bjó til
prentunar. Christiania: Grøndal & Søns Bogtrykkeri.

Magnús Már Lárusson (1956). Altar, altarstener. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk
middelalder fra vikingetid til reformationstid*, 1. bindi. Reykjavík: Ísafold.

Margrét Hallgrímsdóttir (1987). *Fornleifarannsókn í Viðey 1987*. Reykjavík: Árbæjarsafn.

Margrét Hallgrímsdóttir (1989). *Viðey. Fornleifarannsóknir 1988–1989*. Reykjavík:
Árbæjarsafn.

Margrét Hallgrímsdóttir (1991). Rannsóknir í Viðey. Vaxspjöld frá 15. öld finnast við
uppgröft rústa Viðeyjarklausturs. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1990*, bls. 91–154.

Margrét Hallgrímsdóttir (1993). *Húsakostur Viðeyjarklausturs: Um byggð í Viðey fram á 18.
öld*. Óbirt MA-ritgerð: Háskóli Íslands, Sagnfræði- og Heimspékideild, Reykjavík.

Margrét Hallgrímsdóttir (1993b). *Viðey: Fornleifarannsóknir 1989 – 1990*. Áfangaskýrsla.
Reykjavík: Árbæjarsafn.

Matthías Þórðason 1911. Biskupskápan gamla. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*, bls. 36–
59.

Matthías Þórðarson (1912). Þjóðmenjasafnið 1863–1913. Vöxtur þess og hagur fyrstu 50 árin.
Árbók Hins íslenska fornleifafélags, bls. 1–47.

Mattías Þórðason (1910). Klaustrið að Keldum. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1909*, bls.
32–33.

Maurer, K. (1998). *Íslandsferð 1858*. Í þýðingu Baldurs Hafstað. Reykjavík: Ferðafélag
Íslands,.

„Með Ferðafélagi Íslands í Hítardal“ (1952). *Lesbók Morgunblaðsins*, 14. september 1952.

Menningarsögulega gagnasafnið Sarpur. Sótt af vefsíðu: <http://www.sarpur.is>

Pálmi Pálsson (1895). Um myndir af gripum í forngripasafninu. 1. Skrúðgöngumerki. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1895*, bls. 30–31.

Prestbakkakirkja. Sótt af vefsíðu: <http://www.visitklaustur.is/is/skoda-og-sja/kirkjur> þann 22. september 2016.

Royal Articles of Edward IV. Sótt af vefsíðu: https://archive.org/stream/visitationarticl01-churuoft/visitationarticl01churuoft_djvu.txt þann 22. nóvember 2016.

Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmennta V (1915–1929). Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.

Sigm. Guðmundsson (1878). *Lýsing Þingeyrakirkju og ræður við víslu hennar*. Reykjavík: Ísafold.

Sigurður Guðmundsson (1858). Bréf Sigurðar málara til Guðbrands þann 1. desember 1858. Sótt af vefslóð: [https://sigurdurmaleri.hi.is/wiki/index.php?title=Br%C3%A9f_Sigur%C3%B0ar_til_Gu%C3%B0brands_\(beb0127-130\)](https://sigurdurmaleri.hi.is/wiki/index.php?title=Br%C3%A9f_Sigur%C3%B0ar_til_Gu%C3%B0brands_(beb0127-130))

Sigurður Vigfússon (1893). Rannsóknir á Vesturlandi 1891. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*, bls. 61–73.

Skírslur og Reikningar (1849). *Skírnir* 23. árgangur, bls. 3–30.

Steinunn Kristjánsdóttir (2012). *Sagan af klaustrinu á Skriðu*. Reykjavík: Sögufélag.

Steinunn Kristjánsdóttir (2014). *Kortlagning klaustra á Íslandi. Vettvangsskýrsla I. Bær og Hítardalur*. Sótt af vefslóð https://notendur.hi.is/~sjk/BOGH_2013.pdf

Steinunn Kristjánsdóttir, Vala Gunnarsdóttir og Helga Jónsdóttir (2016). *Kortlagning klaustra á Íslandi. Möðruvellir. Vettvangsskýrsla XX*. Sótt af vefslóð: https://notendur.hi.is/~sjk/MOD_2016.pdf

The First Royal Injunction of Henry VIII 1536. Sótt af vefsíðu: https://archive.org/stream/visitationarticl01churuoft/visitationarticl01churuoft_djvu.txt þann 11. nóvember 2013

Vigfús Guðmundsson (1949). *Keldur á Rangárvöllum: jörðin, ábúendur, kirkjan, hús og mannvirki*. Reykjavík: Bókaútgáfa Guðjóns Ó. Guðjónssonar.

Þorláks saga B. (2002). Íslensk fornrit. XVI. bindi. *Biskupa sögur II*. Ritstjóri: Jónas Kristjánsson. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.

Þór Hjaltalín, Júlíana Gottskálksdóttir, Sigríður Sigurðardóttir og Gunnar Bollason (2005). *Kirkjur Íslands. Friðaðar kirkjur í Skagafjarðarprófastdæmi*, 5. bindi. Ritstjórar: Jón Torfason, Þorsteinn Gunnarsson. Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands, Húsafriðunarnefnd ríkisins, Fornleifavernd ríkisins, Biskupsstofa og Byggðasafn Skagfirðinga.

Þór Magnússon (1996). *Silfur í Þjóðminjasafni*. Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands.

Þóra Kristjánsdóttir (1994). Fornar minjar úr Hítardal. *Gersemar og þarfaping*, bls. 158–159.
Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands og Hið íslenska bókmenntafélag.

Viðauki – Orðalisti

Altarisbrún:

Bekkur á altarisdúk, hangir niður fyrir brún altaris.

Amplar:

Ampli er lítil vambarkanna, loklaus með haldi, var notuð fyrir vatn sem blandaðist í kaleik. Vinið og vatnið var haft í tveim litlum könnum (ampullæ), sem á íslensku voru nefndar ýmist ampli, ampull, hömpull eða ömpull; var vínið í annari, vatnið í hinni. Amplar voru ýmist úr dýrum málmum með fögru verki eða úr lakara efni, t. d. tini), og voru þeir stundum, svo að síður félli þeir um koll, settir á gálga, svonefndan könnustól.

Antependia:

Skraut sem hékk framan við altari, lektarastól eða púlt (ante= áður eða framan við, og pendere =að hanga). Var oftast skreyttur textíldúkur, en gat líka verið úr málmum eða steini.

Brík (altarisbrík):

Altaristafla, oftast útskorin.

Dalmadika:

Hökull djákna.

Fontklæði:

Skreytt klæði sem var utan um fontinn. Var til þess að verjast því að óhreinindi kæmust í vatnið sem geymt var til ársins í fontinum, eftir að vera vígt laugardaginn fyrir páska.

Fostvtialld:

-Föstudjald (lat. velum quadragesimale), var tjaldað við kórinn á föstu. Sá siður reis upp um árið 1000, að breiða fyrir kórduynar á föstunni stórt tjald, er haldi bæði prest og altari sjónum fólks.

Glitaðir (altarisdúkar):

Er það orð komið af miðaldalatinu-orðinu *glyphaticus*, sem aftur er komið af *glissum*, sem þýðir dýrindis-líndúkur, og dregur hann nafnið af því að á hann stírnir.

Handlín:

Ermalín, var borið á vinsti niðurhandlegg í messu. Þeir báru ermálín sem hærri víglsu höfðu, djáknar, prestar og biskupar.

Kantarakápa:

Messukápa, ermalaus með hettu. Voru með ýmsu móti í fyrstu, bæði að efni og lögun, voru lagðar yfir herðarnar og opnar að framan, fengu nafn sitt af hettu (*cappa*, *caputium* af *caput*, höfuð), sem var á þeim efst í miðju og hékk niður á bakið.

Korporálshús:

Oblátuskrín.

Krismaker:

Ker fyrir olíu. „sem allar þrjár olíur voru geymdar í saman, en hét þó krismaker“

„Á skírdag skyldi biskup á dómkirkju sinni vígja sjúkralíu (*oleum infirmorum*), skírnarolíu (*oleum cathecumenorum*) og gjöra krisma (*chrisma*), og var skírnarolían og efnið í krismað (línolía og balsam) borið fram fyrir biskup „*involutum cum mappula, quam diaconus ipse circa collum posuit*“ vafið í dúk, sem djákninn sjálfur bar um hálsinn, og var það ekki svipt þessum dúk fyrri en vígslunni var lokið“.

Lectari:

Bókastóll (ambon, pulpítum), lespúlt. Voru bækurnar hafðar á lespúltum, svo nefndum lektörum eða bókalectörum. Voru þeir þrennskónar: altarislectarar, guðspjallalektarar og gólflectarar.

Legendur:

Bækur (einskonar ævisögur). Sögur á mörkum raunveruleikans, um einstaklinga sem gætu hafa verið til, um líf eða viðburði sem eiga jafnvel við eitthvað að styðjast í raunveruleikanum.

Messustackur:

Messustakkur, stakkur, messufatastakkur, skryðingarkufl. Ermalaust og skósítt fat sem prestar brugðu sér í utan yfir hversdagsfötin. Voru ýmist úr líni eða ull.

Propicatorium:

Er sakramentisker. Væntanlega læst. „Nú var og siður að hengja upp sakramentið, og þá þektist sá siður hér. Var þá venja að hylja propicatorium með dúk – hulduklæði.“

Sacrarij:

E.t.v. sacraria, einnig nefndar piscinæ, og merkir skírnarlaug, skál með ræsi úr botninum, er liggur niður undir vegg kirkjunnar. Þangað er steyppt vígðu vatni, er það fúlnar, þvottavatni af altarisdúkum, corpórolum og purificatoriis, og öðrum þeim helgu vökvum, sem ónýtir verða, öðrum en hinu helga sakramenti in specie vini, og ekki mega fyrir helgi sakir fara undir hunda og manna fætur.

Sakrarium:

Skrúðshús.

Sakrarium handklæði:

Handklæði geymt í skruðshúsi.

Salun, salún.

Tegund af efni. Hét á fornensku shaloon, var fingert fjórskept ullarefni og lá fyrirvafið skáhalt, en ekki lóðtét, á uppistöðuna, og var það kennt við borgina Chalons á Frakklandi, en þar var þetta efni aðallega unnið í þá daga. Það er líkst að gerð efni sem er nefnt á frönsku ras (á ensku rash), en miklu finna, svipaðast smágerðu kambarni. Var notað hér á landi í messuföt og ýmsa dúka.

Saurdúkur:

Dúkur til að þerra sér á.

Skrift

Skrift merkir hið sama sem máluð dýrlingmynd og gat einnig sýnt viðburð úr helgisögum. Þær gátu verið af tré og upphleypar og líktust þá líkneskjum. Voru einnig gerðar á bókfell.

Stéttarker:

Ílát- „Hann renndi og af verpli vænan drykk í stórt stéttarker og tók síðan til matar.“

Paxblað, paxspjald:

Úr kapólskum sið. Bókfellsblað eða spjald með krossmarki og áletruninni „pax vobiscum“ (lat.= friður sé með yður) til að kyssa á við guðspjónustur.

Rikkilín:

Klæðnaður sem prestar og biskup áttu að vera skryddir undir kórkápu (etv. það sama og róket).

Tabulum med brijk:

Tafla með brík (eða tafla upp af bríkinni). Skreytt plata er huldi alla framhlið altarisins.

Teflingshæginde:

Hæginde er sessa eða púði. Tefling virðist vera einhverskonar skrautsaumur

Nánar um messuklæði og messuskrúða í kaþólskum sið úr : Matthías Þórðason 1911. „Biskupskápan gamla“. *Árbók hins íslenska fornleifafélags* 1911, bls. 36-59:

Messuklæði presta voru í katólskum sið hér á landi þessi:

1. Höfuðlín (humerále).
2. (Messu-)serkur (álha).
3. (Messufata-)lindi (zona, cingulum).
4. Stóla (orarium, stola).
5. Handlín (fanon, manipulus).
6. Hökull (planeta, casula).

Ennfremur hafa prestar, að minsta kosti á seinni öldum, einnig borið húfu (birrettum). Messuklæði messudjákna voru hin sömu og presta, nema að því leyti, að þeir höfðu dalmatíkur (dalmatica) í stað hökla; súbdjárnar báru súbtíla (subtile, tunicella) í stað hökla og höfðu ekki stólar. — Biskupar og erkibiskupar báru öll þessi klæði (nema hattinn) og að auk sokka (tibialia) og skó (sandalia), glófa (chirothecae, manicae) og mítur (mitra, infula), og ennfremur pallium; auk þess heyrðu til biskupsskrúðanum: Hringur (annulus), kross á brjósti (crux pectoralis), og bagall (baculus pastoralis)¹). Auk alls þess er nú heflr verið tint telst til messuskrúða andlegrar stéttar manna kápan (capa, cappa). Hér á landi voru þessar kápur venjulega nefndar kantarakápur; voru þær víða til hér við kirkjur í katólskum sið...

... Til messuskrúðans (ornatus integer) má ennfremur telja kaleiksklæðin (tegumenta calicis): Korpóralshús (bursa corporalium), korpóral (corporale), patínudúk (palla calicis), vígsludúk (velum calicis) og saurdúk (tinteolum, purificatorium).